

STUDIA PHILOSOPHICA

V
(41)

STUDIA PHILOSOPHICA

WILEY-BLANKENHORN
KIRKLAND

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIA OSAKOND

STUDIA PHILOSOPHICA

V

(41)

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Tartu Ülikooli filosoofia osakonna seeria *Studia Philosophica*

Peatoimetaja

Roomet Jakapi

Toimetajad

Daniel Cohnitz, Kadri Simm, Eduard Parhomenko

Tegevtoimetaja

Kristi Lõuk

Toimetuskolleegium

Eero Loone, Endla Lõhkivi, Ülo Matjus, Valdar Parve,
Leonid Stolovitš, Margit Sutrop, Rein Vihalemm

Käesoleva vihu toimetajad: Roomet Jakapi, Jaan Kangilaski

Keeletoimetajad: Mati Pütsepp, Ann Veismann

ISSN 1406-0000

Autoriõigus: Tartu Ülikooli filosoofia osakond (koostamine) ning autorid
2006

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimus nr. 737. 2005

Saatesõna

Käesolev *Studia Philosophica* number põhineb 26–28. mail 2005 Tartu Ülikoolis Eesti filosoofia aastakonverentsil “Filosoofia võimus ja võimutus” peetud ettekannetel, mis on arendatud uurimuslikeks artikliteks. Lähtudes akadeemilise publitseerimise rahvusvahelistest tavadest on kõik kaastööd “pimesi” eelretsenseeritud. Autoreiks on Eesti filosoofid, kes esindavad filosoofia eripalgelisi traditsioone, valdkondi ja kirjutamislaade.

Tegemist on n-ö üleminekunumbriga, sest *Studia Philosophica* teeb läbi märkimisväärseid muudatusi. Uuenenud on toimetajaskond. Järgmisest numbrist alates hakkab väljaanne kandma nime *Studia Philosophica Estonica*. Moodustamisel on rahvusvaheline toimetuskolleegium. *Studia Philosophica Estonica* hakkab avaldama eelretsenseeritud uurimuslikke artikleid inglise, saksa ja eesti keeles. Kaastöid oodatakse nii Eesti filosoofidelt kui välisautoreilt.

Ilmumisaastail 1993–2004 on *Studia Philosophica* omandanud rea iseloomulikke jooni — eelkõige filosoofilise mitmekesisuse, mitmekeelsuse, alates IV numbrist ka avatuse välisautoreile — mis jäävad püsima ja juurduvad sügavamalegi tulevase *Studia Philosophica Estonica* juures. Ühtlasi on toimetajad seadnud eesmärgiks väljaande regulaarse ilmumise ning rahvusvaheliselt tunnustatud teadusväljaande staatuse pälvimise. Filosoofia vormiline asend teaduspõllul seab oma nõuded erialastele tekstidele ja nende avaldamisele.

Roomet Jakapi,
Jaan Kangilaski

Editorial

The present issue of *Studia Philosophica* is based on presentations delivered at the Estonian annual conference of philosophy, "Power and powerlessness of philosophy", at the University of Tartu from 26–28 May 2005, which have been developed into research articles. Following the international tradition of academic publishing, all contributions have been subjected to "blind" peer review. The authors are Estonian philosophers who represent different philosophical traditions, research areas and styles of writing.

This issue can be considered transitional as *Studia Philosophica* is undergoing substantial changes. It has new editors as well. Starting with the next issue, the publication will have the title *Studia Philosophica Estonica*. An international editorial board is being formed. *Studia Philosophica Estonica* is going to publish peer-reviewed research articles in English, German and Estonian. Contributions are expected from both Estonian and foreign authors.

During its years of publication, from 1993–2004, *Studia Philosophica* has acquired a number of characteristics: philosophical diversity, multilingualism, and, from the fourth issue onward, openness to foreign authors. All of these features will remain and become even more deeply rooted in *Studia Philosophica Estonica*. The editors have set themselves the aim of publishing the journal regularly and acquiring for it the status of an internationally recognized academic publication.

*Roomet Jakapi,
Jaan Kangilaski*

Sisukord

Rein Vihalemm. Teaduse võimused ja võimutus	9
Andrus Tool. Filosoofiline refleksioon humanitaarteaduste loomuse üle ja teaduspoliitika	25
Bruno Mölder. Eliminativism ja osutus	38
Marek Volt. Kunsti hindamise ontoloogilised ja episteemilised eeldused	53
Arne Merilai. Pragmapoeetika kui kirjandusfilosoofia	72
Aive Pevkur. Professiooneetikad eetikateooriate valguses	85
Valdar Parve. Vajaduse analüütikalt vajaduspraktikasse	95
Margus Ott. Võime ja võim	112
Mario Rosentau. Otstarbeanalüüsist	117
Abstracts	134

Teaduse võimused ja võimatus*

Rein Vihailemm

1. Sissejuhatus

Käesoleva artikli pealkiri on parafras Eesti filosoofia aastakonverentsi üldteemast "Filosoofia võimused ja võimatus", mis on omakorda laenatud Ülo Matjuselt. Ajendatuna Matjuse artiklist "Filosoofia võimused ja võimatus" (1997), tahaksingi kõigepealt seal öelduga pisut polemiseerida.¹ Nimelt, kui ma õigesti aru saan, leiab Matjus, et filosoofia on teadusega võrreldes midagi erilist, mille kaduma kippuva "puhtuse" eest tuleks hoolt kanda; seevastu teadus näib selles käsituses olevat midagi iseenesestmõistetavat, mille all võib mõelda lihtsalt kõike seda, mida tavaliselt teaduseks peetakse või on peetud. Leian, et niisugune ebasümmeetria filosoofia ja teaduse filosoofilises (või metateaduslikus) käsituses (või siis, nagu Matjus nähtavasti eelistaks ütelda — mõtlemises ja järelemõtlemises filosoofia ja teaduse üle) ei ole õigustatud. See ebasümmeetria ei ole õigustatud ka siis, kui käsitused teadusest

* Artikkel on valminud ETF-i uurimistoetuse 5804 raames.

¹ Siin oleks ehk sobiv viidata ka arutlustele EESTI FILOSOOFIA üle. Viimati on sellest kirjutanud Margit Sutrop (2004). Sutrop kirjutab kokkuvõtteks muuhulgas, et kuigi ei saa (veel) rääkida originaalsest, puhteestilikest filosoofiast, mida kogu maailm tunneb eesti filosoofia nime all, saab sellest rääkida selles mõttes, et on olemas teosed, "mis kuuluvad mingitesse laias maailmas eksisteerivatesse filosoofia praktikatesse, milles Eestis elanud filosoofid, eesti soost filosoofid ja eesti keeles kirjutavad filosoofid osalevad" (Sutrop 2004: 184). Tahaksin lisada, et eesti filosoofia olemasolu kriteeriumide hulka peaks kindlasti kuuluma ka see, et Eestiski viljeldakse neid laias maailmas eksisteerivaid filosoofia praktikaid, mille üheks oluliseks vormiks on kindlasti omavahelised diskussioonid konverentsidel ja oma filosoofiaajakirja(de)s. Käesolevas artiklis olengi seda silmas pidanud.

lähtuvaks pöörata, mida teadusfilosoofias sageli tehaksegi. Vahe on siis Matjuse käsitusega võrreldes lihtsalt selles, et teaduse asemel osutub filosoofia selleks “kõigesööjaks”, mis “puhtast teadusest” väljavisatuga peab hakkama saama. Tegelikult on aga sageli probleeme — nii ajaloos kui ka tänapäeval — just “ebapuhaste” valdkondade või “ebatüüpiliste teaduste” mõistmisega. Mulle tundub, et ühtviisi piiratud on nii teadust vältiv filosoofia kui ka filosoofiat vältiv teadus, sealjuures juba selle vältimise enese taotluses. Teadusfilosoofias on näiteks peale teaduse filosoofilise või metateadusliku uurimise oluline ka filosoofilise komponendi sedastamine teaduses endas. Mõnda teaduseks nimetatavat valdkonda on aga õigem pidada pigem filosoofiaks või metodoloogiaks kui teaduseks. Näiteks on mõtet teaduse võimust ja võimutust arutada sotsiaal- ja humanitaarteaduste puhul, küsides: “Kui taotletakse teaduslikkust, mida siis taotletakse?”

Filosoofia võimus ja võimutus näib olevat Matjuse üks lemmikteemasid (ta on sellel teemal kahel konverentsil rääkinud — samanimelisel konverentsil saksa keeles, Tartus (1997), kus olid külalisteks filosoofid Bonni ülikoolist (millest on lugeda ka *Studia Philosophica* III numbrist — vt Kiisler 1998) ning aasta varem (1996) Eesti teadlaste kongressil (vt Matjus 1996). Oma teemakäsituses peab Matjus silmas ka seda tõsiasja, et “kuigi institutsionaalselt liidetakse filosoofia teaduste hulka, ei minda sellega harilikult niikaugele, sest kõneldakse ometi: filosoofia ja teadused, neid siis omavahel eristades” (Matjus 1996: 44). Ent kurdab seejuures teise tõsiasja üle, et “eristusest hoolimata esitatakse filosoofiale siiski *teaduslikke* nõudeid” (Matjus 1996: 44), mida siis sisulise erinevuse tõttu teha ei tohiks (aga see on see tuntud tüliõun loodusteaduste ja üldse *humaniora*, ka *socialia* vahel). Üldse rõhutab ta oma kõigis nimetatud publikatsioonides, et (1) filosoofia loomus on eriline; seda eelkõige selles tähenduses — millega tuleb muidugi meelsasti nõustuda —, et (2) ta ei ole teadus (kuigi sedagi võib erinevalt mõista); et (3) filosoofia ei ole kasulik (lisades ettevaatlikult, et “vahe-tult” või “otseselt” ning pidades silmas n-ö filosoofiavälist kasulikkust ja filosoofiavõhiklikke ettekujutusi) ja (4) filosoofia pole ka kõigi asi. Aga leiab siiski — nimetatud Eesti teadlaste kongressi silmas pidades —, et “läheks ennekõike tarvis arutlust filosoofia vahekorra kohta teadustega, millede tehnilis-praktilised saavutused lasevad mõtlemist filosoofilise mõtlemise mõttes tänapäeval üha enam ja enam ülearusena

paista" (Matjus 1996: 44). See viimane kõlab peaaegu kurtmisena, mida nagu ei tohiks Matjuse lähenemisviisi puhul olla, sest ega ometi ei taheta öelda, et filosoofiast siiski ON kasu teadusele? Nii et see filosoofia ja teaduse vahetamine tahab ikka arutamist küll! Nagu tahab arutamist ka filosoofia osa tänapäeva maailmas üldse.

Matjus asetab küsimuse filosoofia ja n-ö filosoofiavälise vahetusest järgmiselt: "Filosoofia ei saa väljaspool filosoofiat vahetult kasulikult toimida, ehtsalt "vahetult" ja "kasulikult" toimib ta ainult endas ja endana. Selleski seisab filosoofia võimused ja võimutus" (Matjus 1997: 338). Siin näib olevat eeldatud, et see ehtne, ainult endas ja endana toimiv filosoofia on kuidagi temast endast üheselt määratletav ning tema seosed kõige muuga, mis temast väljapoole jääb, ei puuduta filosoofia funktsioone mitte kuidagi. Kardan, et sellega ei pruugi nõustuda. Samuti pole selge, miks ikka peaks ütleva, et kui filosoofia tulemustega "on midagi vahetult peale hakata väljaspool filosoofiat, siis ei kuulu see pealehakkamine enam filosoofia loodumisse, siis ei ole see enam filosoofia" (Matjus 1997: 338).

2. Filosoofia loomus ja teaduste loomus

Matjus loodab, et filosoofia — tuleb siis uskuda — tegelikku loomust on võimalik kindlaks teha ning siis saab selgeks, et "nii mõnedki iseendast mõistetavad nõudmised, millele vastamist filosoofialt oodatakse loodetakse, ei ole sugugi nii iseendast, selle ise endast, filosoofiast endast mõistetavad, vaid on millestki muust, õieti milleltki muult, mitte filosoofialt mõistetavad ega puutu filosoofiasse" (Matjus 1997: 333–334). Selleks, et filosoofia tegeliku loomuse mõistmiseni jõuda, on Matjus leidnud tee, mis seisneb Martin Heideggeri jälil filosoofia algupärase tagasi vaatamises. Seda teed käies leitakse vastused ka teistele tõstatatud küsimustele.

See on mõistagi aktsepteeritav lähenemisviis, ent ei pruugi siiski kõigile vastuvõetav ja ainuvõimalik olla. Matjus ei põhjenda ka väga selgelt, miks ta õieti nii mõtleb, nagu mõtleb. Ta ei näita ära neid kohti (võib-olla on see sellele lähenemisviisile kohatu etteheide?), mille puhul ta näeb võimalust kriitikaks ning oleks siis muidugi valmis oma lähe-

nemisviisi kaitsma. Miks peaks nt lähtuma (1) teesist, et filosoofia tegelik loomus peitub tema algupäras, (2) teesist, et selle algupära juurde juhatab just Heidegger? Filosoofia loomust on ju võimalik teisiti mõista ja seda ongi ka teisiti mõistetud ning siis tuleb teistsugune ka tema võimuse ja võimutuse käsitus. Kuidas siis otsustada, missugune arusaam on õige või õigem või parem?

Sissejuhatuses sai juba öeldud, et Matjuse küsimust filosoofia võimusest ja võimutusest võib ka teadusest lähtuvana püstitada. Siis kerki- vad eelmises lõigus esitatud küsimused teaduse loomuse kohta. Kuidas leida ja kas on üldse võimalik leida teaduse tegelikku loomust? Kas ka teaduse tegelik loomus on leitav tema algupärast? Ja kui on, kas siis jälle Heideggeri teed käies või kuidagi teisiti? Õigupoolest on see küsimus juba meil arutamiski leidnud: pean silmas Eduard Parhomenko artiklit (Parhomenko 1998) ning minu vastust sellele (Vihalemm 1998b). Seda poleemikat saab iga huviline ise lugeda. Kordaksin siin sealsest väitlusest tulenevat lühivastust äsjapüstitatud küsimustele. Nimelt — kui jätta esialgu välja “teaduse tegelik loomus” —, siis olen seal Heideggeriga seoses väitnud, et Parhomenko käsitluse eelduseks, millega ma nõus ei ole, näibki olevat, et Heideggeri mõtlemine on ainus viis (ka) teaduse filosoofiliseks mõistmiseks, s.t et õigupoolest pole sellest erinev omaette teadusfilosoofia võimalikki, sest Heideggeri mõtlemisviisi autentselt järgimata jäävad reflekteerimata jäägid, mis just teaduse mõistmiseks tegelikult (mitte ainult Heideggeri järgi) olulised ongi. Võib-olla ei ole Parhomenko nõus, et ma teda selle eelduse omaksvõtmises kahtlustan, aga siis pidanuks ta möönma, et minu viited Heideggerile tekitavad küsimusi just ja üksnes Heideggeri mõtlemise raames, aga võivad olla kohased teadusfilosoofilise mõtlemise raames.²

Õigupoolest tõstatub muidugi palju üldisem oluline küsimus: kas on “lubatud” või üldse võimalikki kasutada teatud mõtlemistraditsioonis

² Tõsi küll, siis võib tekkida ja ongi tekkinud küsimus “teiselt poolt” — Heideggeri tekstidele viitamise lubatavusest teadusfilosoofias. Teadupärast ei ole Heidegger, pehmelt öeldes, teadusfilosoofide lemmik. Ent olen leidnud, et teadusfilosoofiale teadusajalooliselt lähenedes tuleb, loomulikult oma kontekstis, vaadelda teiste hulgas ka Heideggeri käsitlust, tema filosoofilisi järeldusi teaduse loomuse ja eriti teadusliku maailmapildi kohta.

saadud järeldusi ka väljaspool seda mõtlemistraditsiooni? Ma olen püüdnud mõelda probleemikeskselt, mitte kindla mõtleja keskselt, kuigi mõistan hästi seda, et probleemid eeldavad alati *mõnesugust teoreetilist konteksti* ja seetõttu tuleb ka viidata vastava(te)le autori(te)le või traditsioonile. *Mõnesuguse* teoreetilise konteksti eeldus probleemikeskse mõtlemise puhul tähendab aga, et ei pea arvama, nagu saaks probleeme mõelda ainult ühe konkreetse mõtleja või traditsiooni kontekstis (kui muidugi ei ole tegemist just spetsiaalse ajaloo-alase uurimisega), vaid neid saab ka probleemidena uurida, s.t ühest kontekstist teise tõsta. Kuigi, jah, konkreetse mõtleja või traditsiooni kontekstis mõeldud probleem ei ole väljaspool seda konteksti enam päris seesama probleem.

Käesoleva artikli küsimusepüstituse puhul tahaksin aga rõhutada, et nii filosoofia kui ka teaduse võimuse ja võimutuse üle arutlemisel on kindlasti üheks asjassepuutuvaks aspektiks nende (nii filosoofia kui ka teaduse) algupära ajalooline uurimine, püüdmaks vastata küsimustele, mis nad on, et siis edasi vaadata, kuidas on lood nende loomusega ning sellest tuleneva võimuse ja võimutusega tänapäeval. Kuid eelistaksin seejuures just probleemikeskset uurimist, millele viitasin. Mis aga filosoofia või teaduse olemusse või loomusesse üldisemalt puutub, siis — nagu olen sellest mitmel pool kirjutanud — arvan, et on põhjust kahelda selles, et nimi *teadus* või siis *filosoofia* “on pandud millelegi, mis on objektiivselt ühtsena ja selgepiirilisena kindlasti olemas, nii et küsimus oleks üksnes selle teaduseks [või filosoofiaks] nimetatava fenomeni “olemuse avamises” või vähemalt paremas äratundmises, mis see siis ikka õieti on, ning vastava kirjelduse ja arusaamise täpsustamises. Muidugi ei ole küsimus ka sõna *teadus* [või *filosoofia*] “täpse” definitsiooni andmises” (Vihalemm 1998a: 269). Ent ometi ei ole see, mida teaduseks või filosoofiaks nimetada, ka meelevaldne. Just sellepärast ongi õigustatud Matjuse küsimus ja arutelu filosoofia võimuse ja võimutuse kohta ning minu sama küsimus ja arutelu teaduse puhul. Nimi on sellel juhul nagu kaubamärk, mida võidakse õigusega või lubamatult, koguni pettusega kanda ning mille ebaõige või ebaaus kasutamine võib palju segadust tekitada.

Paljuski on õigus Popperil, et nii teadus kui ka filosoofia on konventsionaalsed kategooriad. “Pole olemas niisugust asja nagu filosoofia olemus, mida saaks välja destilleerida ja definitsiooni kondenseerida.

Sõna “filosoofia” definitsioonil saab olla üksnes konventsiooni, kokkuleppe iseloom. Mina igatahes ei näe mingit õigustust meelevaldsele ettepanekule defineerida sõna “filosoofia” niisugusel viisil, mis võiks filosoofiaga tegelejat tõkestada püüdmast filosoofina anda oma panust meie teadmistesse maailmast” (Popper 1968: 19). Kõiki mõtlevaid inimesi huvitav üldine filosoofiline probleem on “maailma mõistmise probleem — kaasa arvatud meie ise ja meie teadmised maailmast” (samas, lk 15). Kuigi (räägin ikka Popperi seisukohast, mida kõne all olevas küsimuses jagan) pole olemas ka mingit erilist filosoofia meetodit, on võimalik rääkida ühest filosoofia meetodist, mis on ühtlasi ratsionaalse arutluse meetod üldse, mis “seisneb probleemi selges püstitamises ja sellele pakutavate lahenduste *kriitilises uurimises*” (samas, lk 16). *Teadus* on konventsionaalne, aga mitte meelevaldne kategooria selles mõttes, et tuleb leida ratsionaalne, s.t argumenteeritud kriitikat eeldav ja selle põhjal parandatav viis otsustamiseks, kuhu tõmmata piir teaduse ja mitteteaduse vahele. Popperi arvates on seda võimalik teha metodoloogiliste reeglite põhjal, toimides süstemaatiliselt: kõigepealt pannakse paika ülim reegel, mis on kasutatav normina ülejäänute üle otsustamisel. Ainsaks õigustuseks või põhjenduseks on niisuguse metodoloogilise lähenemise viljakus: see, kui hästi ta võimaldab selgitada, vastavuses teadlase (või siis filosoofi) intuiitvise arusaamaga oma tegevuse eesmärgist ja meetoditest, selle tegevuse normatiivseid aluseid ja loogilisi seoseid ning avastada vastuolusid ja puudusi varasemates kontseptsioonides ning nende epistemoloogilistes või metafüüsilistes alustes. Ma ei seosta praegu seda üldist põhimõtet Popperi konkreetsema falsifikatsioonistliku kontseptsiooniga, mille puudused (nagu muidugi vourusedki) on üldtuntuks saanud. Pigem viitan juba siingi ühele teisele autorile, kellest tahan juttu teha, nimelt Nicholas Maxwellile, kes on Popperit kritiseerinud, ent paljuskki temast siiski lähtunud.³ Äsjaselgitatu võiks ühtlasi olla ka Maxwelli eesmärgile-orienteeritud empirismi ja ka üldisema — eesmärgile-orienteeritud

³ Olen Maxwelli raamatule (1984), milles ta on oma kontseptsiooni algselt kõige põhjalikumalt esitanud, viidanud ja seda natuke kommenteerinud juba varem (vt nt Vihalemm 1995). Käesolevas artiklis olen kasutanud ka teoseid Maxwell 1998; 2004.

ratsionalismi üks aspekt (kuigi Maxwellil on komplitseeritum kontseptsioon ja selles on sõnaselgem koht metafüüsikal).

Kui ma rõhutasin probleemikeskset ja kriitikat võimaldavat ning seda eeldavat (võiks siis öeldagi — kriitikakeskset) lähenemisviisi, siis siingi viitaksin Popperile, tema millegipärast mitte eriti tuntud artiklile (Popper 1987), mida olen varemgi tsiteerinud (nt Vihalemm 1995: 74). Selle artikli viimases osas on üks, minu arust väga oluline lõik “õige kriitilise meetodi” kohta, nagu autor seda nimetab, ja mis on Alan Musgrave'i iseloomustuse järgi loogiline diagnoos kontseptuaalse raamistiku (*framework*) haigusele või müüdile, millest tuleneb, et on võimaliku ratsionaalselt kritiseerida lähtealuseid, printsiipe, aksioome.⁴ Popper rõhutab teaduse ajaloo õppetundi, et diskussioonid toimuvad hoopis teisiti: mitte püüdes tõestada või õigustada või kindlustada teooriat või mingit kontseptuaalset süsteemi, tuletades seda kõrgema järgu eeldustest, vaid testides kõnealust teooriat või kontseptuaalset süsteemi sellest tulenevate järelduste põhjal. Konkureerivate teooriate hulgast selgitatakse välja need, mille järeldused on eelistatavamad. Kõik meie teooriad ja meetodid on ekslikud, pole garantiid, et nad seda ei ole, ent ekslikke käsitusi on võimalik kogu aeg välja selgitada ja parematega asendada.

Arvangi, et ka vastused küsimustele *mis on filosoofia?* ja *mis on teadus?* ning sellest olenevad käsitlused nende võimuse ja võimutuse kohta on hinnatavad neist käsitlusist tulenevate järelduste põhjal. Ma juba väljendasin oma hinnangut Heideggeri järgijate käsitluse kohta sellel alusel. Aga igaüks võib seda küsimust kõnealuse kriteeriumi põhjal edasi arutada (või siis ratsionaalse argumentatsiooniga näidata, et saab ja tuleb rakendada teistsugust ratsionaalset kriteeriumi).

Filosoofia ja teaduse vahekorda — ja ühtlasi küsimust, mis nad on — olen Popperi kriteeriumi rakendades varem analüüsinud nt artiklis Vihalemm 1993, kus uuritavaks probleemiks oli naturalistliku teadus-

⁴ Võiks siis kindlasti öelda ka, et selle müüdi järgi ei ole õigust kasutada või kritiseerida tulemusi eri koolkondadest või mõtlemisviisidest, nt Heideggeri omast, ilma end sinna sisse viimata, seda autentselt omandamata. Aga kui oled sees, siis ei saa enam välja! S.t tuleb süsteem kas omaks võtta ja seda teiste suhtes immuunseks ja ainuõigeks pidada või relativismi tunnustada.

filosoofia võimalikkuse küsimus, pidades silmas lihtsalt seda, kas teadusfilosoofia võiks olla ise teadus, mitte filosoofia. Käsitlesin seal Thomas Kuhni kontseptsiooni, kus teatavasti püüti rajada teaduslikku teooriat teaduse arengust. Meenutame, et Kuhni järgi on paradigma kaudu määratletud teadus normaalteaduse staadiumis filosoofiavaba ja ei tegele üldse oma aluse kriitilise reflekteerimisega. Püüdsin seda kontseptsiooni hinnates järgida põhimõtet, et mõisted *teadus* ja *filosoofia* tuleksid nii määratleda, et see viiks meid huvitava küsimuse selgemale püstitamisele ja edendaks pakutud lahenduste kriitilist uurimist. Kui tookord käsitletut sinse artikli jaoks nüüd uuesti kokku võtta, siis ütleksin järgmist. Tõepoolest, kui tahta “puhtast”, s.t “filosoofiavabast” teadusest rääkida, siis võiks Kuhni normaalteaduse kaudu määratletud teaduse mõiste aluseks võtta: mingi uurimisala areneb teadusena siis, kui teatud perioodi jooksul toimub selle progress — üha uute selgesti formuleeritud, n-ö oma probleemide (Kuhnil teatavasti “mõistatustena” iseloomustatud) edukas lahendamine — kindla, kriitiliselt mitteanalüüsitava paradigma raamides. Teadust iseloomustavad seejuures küll ka aeg-ajalt ilmnevad kriisiperioodid, mis lõpevad paradigmapuhetusega, ent need on erakorralised etapid teaduse arengus — teadusrevolutsioonid. Nendes erakorralistes olukordades tegeldakse ka aluste kriitikaga, s.t siis läheb teaduse autonoomia filosoofia suhtes kaotsi, ent üksnes ajutiselt, uue normaalteaduse kujunemiseni. Teaduse määratluse jaoks on oluline, et kui kriisiolukord osutub pidevaks, nii et normaalteadust välja ei kujunegi, siis näitab see, et vastav uurimisvaldkond teaduste hulka ei kuulu. “Puhta filosoofia” jaoks osutub omakorda oluliseks, et normaalteaduses tal kohta ei ole, ent enne selle väljakujunemist või kriisi ja revolutsiooni ajal võib teadusesse ka filosoofiline komponent kuuluda. Filosoofia ei ole normaalteaduslik ei selles mõttes, et seal ei toimu normaalteadusele iseloomulikku progressi probleemide lahendamises ega ka selles mõttes, et tal ei ole kriitikavaba alust. Niipea kui selgub, et mingile mõtlemisviisile osutub kas või ainult mõneks ajaks kuidagi normiks, omaseks, võimalikuks, lubatavaks jätta oma alused kriitikavabaks, s.t käsitus hakkab toimuma teatavas normatiivses süsteemis, mingites teadlikult või ebateadlikult omaks võetud raamides ja reeglite alusel, mida ei seata kahtluse alla, mille üle ei reflekteeritagi, on põhjust öelda, et tegemist ei ole (enam või algusest peale) filosoofiaga, filosoofilise käsitlusega. Viimasele on tingimata

omane kriitiline refleksioon oma normatiivse aspekti üle — oma tegevuse aluste, eesmärkide, põhimõtete, meetodite üle. Kas seda järeldust võib pidada rahuldavaks?

Viidatud artiklis jõudsin järeldusele, et tuleb arvesse võtta Kuhni ja Popperi vastasseisu selles küsimuses, mis on ilmnunud nn “historiograafilise positivismi” ja “aprioorse ratsionalismi” dilemmadena, mida võiks sõnastada ka naturalistliku (filosoofiavaba teadusliku) ja filosoofilise teadusekäsituse dilemmadena. Asja tuum taandub sellele, et naturalistlikult mõistetud teaduses (puhtalt teaduslikus teadmises) pole kohta väärtustel (normid ja eesmärgid eeldavad väärtuselist lähenemist, mida ei ole võimalik teaduslikult põhjendada, teadusliku teadmisenä saada; vähemalt selles mõttes mitte, et pole võimalik lähteväärtust kindlaks teha⁵), mistõttu tuleb tunnistada kas seda, et 1) normid osutuvad ratsionaalsele analüüsile kättesaamatuteks (see viib relativismi) või 2) et tegelikult, objektiivselt polegi neid olemas (s.t, et üksnes näiliselt võib midagi olneda või tuleneda kehtestatud normidest, tegelikult aga on kõige aluseks teaduslikult kindlakstehtavad, teadusliku teadmisenä formuleeritavad objektiivsed asjaolud). Niisiis, kui selle dilemmaga ei taheta leppida, siis on küsimus selles, kas see on välditav või ületatav?

3. Kas teadus on vaba filosoofiast ja filosoofia teadusest?

Üks võimalus n-ö puhtast teadusest rääkida on seda teha füüsikasarnase teaduse ehk siis minu poolt *f-teaduseks* (inglise keeles *φ-science*) nimetatud mudeli põhjal, mis käsitleb teadust konstruktiiv-hüpoteetilis-deduktiivse tunnetusviisina. See mudel on saadud teaduse uurimisel teaduses endas kasutatavat idealisatsiooniprotseduuri kasutades. Täpselt sama protseduurina ei saa seda küll kasutada, sest see eeldab eksperimentaalset alust, ent teatava analoogina siiski. Mida see annab? Annab

⁵ Et olen lubanud eelkõige eesti filosoofiat silmas pidada, siis võiks olla siinkohal sobiv viidata ka meil ilmselt naturalistlikku teadusfilosoofiat pooldava (s.t filosoofiat eitava) keemiaprofessor Viktor Palmi selgele seisukohale tema teadusmetodoloogia alases töös (Palm 1994: 128). Vt ka kriitilisi märkusi Palmi seisukoha kohta samas väljaandes (Vihalemm 1994: 9, 12–14).

võimaluse välja selgitada teaduse etalonina kasutatava füüsika põhimõttelised eeldused ja piirid, s.t samalaadse tunnetusviisi kasutamise põhimõttelise võimalikkuse/võimatuse ka teistes distsipliinides, mis võrdlevad ennast ise ja mida võrreldakse füüsikaga, mille jaoks füüsika eeskujuks seatakse. Teadusega on tegemist siis, kui saab rääkida vastava valdkonna looduseaduste (termin tähendab objektiivseid seadusi üldse) avastamisest ning seletuse ja ettenägemise võimalikkusest. Teaduse võimust ja võimutust puudutab see otseselt, sest üks asi on rääkida teadusest idealiseeritud mudeli põhimõtteliste eelduste ja piiride raames ja teine asi — rääkida sellest üksnes n-ö viisakusest või institutsionaalse traditsiooni mõttes. Selge see, et ühest ja samast asjast mõlemal juhul ei räägita ning neile ei saa ka ühesuguseid nõudmisi esitada ega nende suhtes ühesuguseid lootusi hellitada või saab seda kõike teha üksnes illusooriselt või koguni kelmi kombel.

Mis puutub “mittepuhastesse teadustesse”, siis siia kuulub rangelt võttes ka nt keemia, mille filosoofiaga ma tegelen, sest üksnes teatud aspekt või osa keemiast on f-teadus. Teine aspekt või osa mittepuhtast teadusest (siis ka nt keemiast) on nn klassifitseeriv-kirjeldav-ajaloolise distsipliini ehk loodusloo (klassikalisest bioloogiast humanitaariani) iseloomuga.⁶ Õigupoolest on ka füüsikas (nii nagu see institutsionaalses mõttes reaalselt eksisteerib) mittepuhta teaduse komponent (f-teadus on ju idealiseeritud objekt!). Niisugused eristused on väga olulised just sellepärast, et nende puhul on võimuse ja võimutuse küsimus igal juhul oluliselt erinev.

Kui aga filosoofia poolt vaadata, siis muidugi pole ta ei f-teadus ega mitte-f-teadus, vaatamata sellele, et teda laias mõttes ja institutsionaalselt enamasti teaduse alla paigutatakse. Teatavasti on teda teaduse alla paigutades eristatud eriteadustest oma kõige üldisema iseloomu alusel, aga välistatud teadusest oma spekulatiivsuse tõttu. Teadusesse ei

⁶ Teadmistesfääri jagunemist f-teaduseks ja mitte-f-teaduseks ehk konstruktiiv-hüpoteetilis-deduktiivsele ja klassifitseeriv-kirjeldav-ajaloolisele tunnetustüübile vastavaks on ka teisiti väljendatud. Näiteks on eristatud kvantitatiiv-teadusi ja kvalitatiivteadusi (Kull, Salupere, Torop 2005: ix). Meenutame ka sageli korratavat aforismi, mille autoriks peetakse Ernest Rutherfordi: “Kogu teadus on kas füüsika või margikogumine.”

kuulu midagi niisugust, millel pole ühelt poolt faktuaalset sisu, või siis teiselt poolt formaal-matemaatiliste distsipliinide rangust. See on klas-sikaline seisukoht. Aga nt eespool juba mainitud teadusfilosoof Nicholas Maxwell on rõhutanud, et ei pea paika, nagu ei kuuluks meta-füüsiline komponent teadusesse (1984; 1998; 2004; vt ka Vihalemm 1995: 59–63, 76). Ta räägib nt sellest, et teoreetiline füüsika peaks n-ö avalikult tunnistama ja taastama endas filosoofilise aspekti või komponendi, mis seal oli veel nii nimes kui tegelikult nt Newtonil. Newtoni peateose pealkiri on ikkagi *Philosophiae naturalis principia mathematica*, mida õigupoolest täiesti meelevaldselt kiputakse mugandama loodusteaduse matemaatilisteks printsiipideks. Oluline on seejuures muidugi, et jutt ei ole natuurfilosoofia propageerimisest selle tradit-sioonilises spekulatiivse õpetuse tähenduses. Maxwell näitab, et teadus on neurootiline, kannatab Oidipuse kompleksiga analoogilise häire käes, sest (1) ei mõista oma tegelikku eesmärki; (2) ei tunnista endale, salgab maha eesmärgi, mida tegelikult järgib, sest see on õigustamatu, vastu-olus deklareeritud eesmärgiga; (3) peab oma eesmärgiks ekslikult liht-salt tõese teadmise saamist maailmast, mille puhul ei lähtuta mitte mingisugustest eeldustest selle kohta, missugune see uuritav maailm on. See on nn standardne empirism, mille kohaselt teaduslik teadmine ei sisalda oma olulise ja püsiva osisena mitte midagi metafüüsilist, s.t et lõppkokkuvõttes on sisulise (vormiliseks nõudeks on loogiline korrekt-sus) teadusliku teadmise aktsepteerimise või kõrvalejätmise ainsaks aluseks faktid, kogemuslik tõendusmaterjal. Sel juhul aga jääb aru-saamatuks, miks on maailm teadusliku käsitluse järgi füüsikaline ja mõistuspäraselt haaratav (vähemalt sel määral, et teooriate *ad hoc* aren-dused jäetakse kõrvale). Kui lähtuda standardsest empirismist, siis, nagu öeldud, näib sellega vastavuses olevat, et teaduse eesmärgiks on lihtsalt tõese teadmise saamine maailmast. Selgub aga, et tegelikult järgitakse, seda endale mitte tunnistades, maha salates, äärmiselt problemaatilist eesmärki — avastada maailma füüsikaline ja mõistuspäraselt haaratav olemus. See ei saa kuidagi olla teadmine, eriti mitte standardse empi-rismi aluselt saadud teadmine.

Ülalöeldust selgub, et standardne empirism ei kehti. Teadus ei oleks võimalik, kui ei lähtutaks teatavast metafüüsilisest (mitte teadmisena saadud) seisukohast, postuleeritud eeldusest, et maailm on niisugune, et ta on mõistuslikult haaratav. Ent küsimus on selles, kuidas seda ratsio-

naalselt, s.t kriitiliselt ja põhjendatult teha. Seda saab teha mõistes, et teaduse edenemise ratsionaalseks aluseks on eesmärkide hierarhia. On olemas eri taseme eesmärgid, mis on rohkem või vähem problemaatilised. Nende eesmärkide püstitamine ja järgimine kulgeb läbi kriitikale reageerivate ja parandatavate oletuste selle kohta, kuidas ja mis alusel saab maailma mõistuslikult haaratavaks pidada. Need oletused on üksteisega seotud ja eri tasemetel on nende problemaatilisuse aste erinev — kõige problemaatilisemad ja siis ka kõige sagedamini ja lihtsamalt korrigeeritavad on empiirilise taseme oletused (teooriad), kõrgemale liikumisel muutuvad need oletused üha vähem problemaatilisteks ja ühtlasi vähem konkreetseteks, vähem midagi sisulist väitvateks, vähem riskeerivateks. Aga kõik nad on mingid kriitikale avatud oletused selle kohta, mismoodi on maailm mõistuslikult haaratav (ingl k *comprehensible*), alates hetkel parimast füüsikateooriast selle kohta ja lõpetades lihtsalt eeldusega, et maailm on vähemalt osaliselt tunnetatav, s.t et maailm on niisugune, et vähemalt mingil määral on tema kohta võimalik teadmisi saada (mitte midagi rohkemat selle kohta, missugune see maailm on, sellel tasemel ei oletata). Selle hierarhia kohta on Maxwell esitanud mitu, üsna keerulist skeemi (kuni 10 tasemega) ning näidanud, kuidas need üldise teadusliku meetodi alusel töötavad. Tema arusaama kohaselt on üldine teaduslik meetod üldpõhimõttelt, nagu ütlesin, Popperi kriitiline meetod, ent sisaldab metafüüsilist (empiiriliselt mitte-testitavat) komponenti (Popper on Maxwelli hinnangul samuti standardse empirismi seisukohal, kuigi oma hilisemates töödes selle nn looritatud vormis, sest räägib lihtsuse põhimõttest).

Maxwell läheb aga veel edasi selle teadusliku meetodi üldistamisega, mis niisiis sisaldab metafüüsilist komponenti. Kui teaduse puhul on tegemist uurimisega teaduslike teadmiste saamiseks, mille üldiseks meetodiks on eesmärgile-orienteeritud empirism, siis seda tuleb ja saab üldistada ka laiemaks uurismetodiks, mis ei piirdu teadmistega, kuigi ta neid sisaldab — nimelt eesmärgile-orienteeritud ratsionalismiks, kus eesmärgiks on tarkus (ingl k *wisdom*) kui võime ratsionaalselt kindlaks teha ja ellu viia seda, mis on eluväärtused, pidades silmas nii personaalset kui ka sotsiaalset aspekti, ühiskonda üldse ja selle kõikvõimalikke institutsioone.

Nüüd ongi paras aeg võtta vaatluse alla sissejuhatuses viidatud teaduse võimuse ja võimutuse üle arutamisel tekkida võiv küsimus sotsiaal- ja humanitaarteaduste kohta: "Kui taotletakse teaduslikkust, mida siis taotletakse?" Eelöeldu põhjal peaks olema selge, et üsna rumalasse olukorda võib sattuda see, kes vastaks sellele küsimusele, et loomulikult taotletakse siis seda, et sotsiaal- ja humanitaarteadused oleksid oma valdkonna kohta samasugused teadused nagu füüsika ja teised loodusteadused looduse kohta. Arvan nimelt, et sotsiaal- ja humanitaarteadlased peavad silmas tegelikult midagi muud kui füüsikasarnast teadust, mida ülal f-teaduseks nimetasin ning lühidalt iseloomustasin. Ehk Maxwelli poolt diagnoositud Oidipuse kompleksi analoogile teaduses viidates, tuleks öelda, et parimal juhul eksivad nad sel juhul selles, et arvavad füüsika olevat teaduse, mis on kooskõlas standardse empirismiga ja püüab rangelt teaduslikult (s.t igasugust metafüüsikat ja väärtuselist lähenemist vältides) kindlaks teha, kuidas on füüsikaline reaalsus üles ehitatud ja funktsioneerib. Veelgi üldisemalt öeldes on eksimus selles, et arvatakse füüsika olevat lihtsalt objektiivselt tõese või usaldusväärse teadmise ideaal. Ja siis peetaksegi teaduslikkuse all silmas tegelikult viimast — lihtsalt teadmiste usaldusvärsust —, mitte teaduslikkust f-teaduse mõttes või vastavuses eesmärgile-suunatud empirismiga.

Kui aga teaduse all peetakse silmas f-teadust ja/või suudetaks tema mõistmisel "Oidipuse kompleksist" vabaneda, siis loodetavasti taibataks, et nn sotsiaal- ja humanitaarteaduste puhul ei ole üldjuhul üldse mõistlik taotleda, et neist teadused saaksid. Kuigi teatud spetsiifilistel juhtudel on üht-teist ka neil aladel võimalik teaduslikult konstrueerida-modelleerida, on kindlasti väär neid täielikult teadustena mõista ja nende täielikult teadusteks saamine on teostamatu (ning tegelikele püüdlustele mittevastav!).⁷ Niisama väär oleks muidugi ka arvata, et kui ei ole tegemist teadusega, siis on tegemist millegagi, mis ei ole ratsionaalselt mõistetav, mis ei anna usaldusväärseid tulemusi, mis ei suuda tegelikke probleeme näha ega lahendada jms. Vastupidi — just tegelike probleemide nägemiseks ja ratsionaalseks lahendamiseks ongi vajalik, et ees-

⁷ Arvan näiteks, et oleks üsna kohatu (kuigi seda tuleb ette) rääkida mitte-f-teaduse puhul *paradigmast* või taotleda oma uurimisalal tõsimeelselt *paradigma* kujundamist ja selle uurimisala *normaalteaduseks* muutmist (neid sõnu Kuhni termineina mõistes). Vt selle kohta ka nt Vihalemm 2003.

märgiks ei seataks mitte teadusliku teadmise saamine (f-teaduse eelduste puudumisel või väljaspool selle piire tähendaks teadusliku teadmise taotlemine reaalsest probleemidest eemaldumist, oma "mõistatuste" konstrueerimist ja lahendamist, n-ö klaaspärlimängu), vaid otseselt eluliste probleemide ratsionaalne analüüs, mis näitaks, mida tuleb teha, et saavutada soovitud tulemus. See eeldab teadusliku teadmise saamisel tegelikku edu toonud meetodi — eesmärgile-suunatud empirismi — üldistamist eesmärgile-suunatud ratsionalismiks. Lühidalt lahtiseletatult tähendab see seda, et ratsionaalne-kriitiline käsitlus algab (nagu teaduseski, kui seda ratsionaalselt, s.t mitte standardse empirismi, vaid eesmärgile-suunatud empirismina mõista) tegelikult väärtustatava, soovitava eesmärgi teadvustamisest ja selle saavutamise meetodite uurimisest. Sealjuures eeldab ratsionaalne tegutsemine, et eesmäärke ja selle saavutamise meetodeid korrigeeritakse vastavalt tegutsemise tulemustele. Just niisugune tagasiside võimaldabki tegelikult soovitavaid, reaalsele eluväärtustele vastavaid ja saavutatavaid eesmäärke välja selgitada ja nende alusel toimida. Seda ratsionaalset-kriitilist käsitlust, eesmärgile-orienteeritud ratsionalismi, võikski koos Maxwelliga filosoofiaks või metodoloogiaks nimetada. Sellest vaatekohast osutuvad sotsiaal- ja humanitaarteadused pigem filosoofiaks kui teadusteks. Üks vigu ongi see, et neid tahetakse teadustena mõista.

Maxwelli järgi tuleks niisiis mängu hoopis uus võimuse ja võimutuse arusaam nii filosoofia kui ka teaduse kohta. Selle mõistmiseks aga oleks vaja nii teadusfilosoofias kui ka filosoofias üldse üle minna traditsiooniliselt teadmisfilosoofialt tarkusfilosoofiale, s.t filosoofia peaks teadmiskeskselt käsitluselt, mis seejuures kipub mõnikord asjatult otsima erilist, argi- ja teaduslikust teadmisest erinevat, metafüüsilist teadmist, n-ö tagasi tulema oma Sokratese-aegse tähenduse juurde, kuigi muidugi nüüdisaegses kontekstis. Kogu ratsionaalse uurimise alusena tuleks mõista filosoofiat, mis on omaks võtnud üldistatud teadusliku meetodi, kuid muutumata seeläbi teaduseks, vaid juurdununa tarkusfilosoofiana, mis rakendub elu targemas korraldamises selle kõikvõimalikes valdkondades.

Kirjandus

- Kiisler, Vilja 1998. Konverentsifilosoofiast Emajõe Ateenas. — *Studia Philosophica*, III, lk 179–186
- Kull, Kalevi, Silvi Salupere, Peeter Torop 2005. Semiootikal pole algust. — J. Deely. *Basics of Semiotics. Semiootika alused*. Tlk Kati Lindström. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk ix–xxv
- Matjus, Ülo 1996. Filosoofia võimused ja võimutus. — *Eesti teadlaste kongress. Ettekannete kokkuvõtteid*. Tallinn: ETA Kirjastus, lk 44
- Matjus, Ülo 1997. Filosoofia võimused ja võimutus. — *Akadeemia*, nr 2, lk 326–342
- Maxwell, Nicholas 1984. *From Knowledge to Wisdom: A Revolution in the Aims and Methods of Science*. Oxford, New York: Basil Blackwell
- Maxwell, Nicholas 1998. *The Comprehensibility of the Universe: A New Conception of Science*. Oxford: Clarendon Press
- Maxwell, Nicholas 2004. *Is Science Neurotic?* London: Imperial College Press
- Palm, Viktor 1994. Mõnedest teadusliku meetodi põhikriteeriumidest ja teaduse seemisest struktuurist. — *Teaduslugu ja nüüdisaeg IX. Teadus-filosoofia ja teadusmetodoloogia Eestis: olukord ja perspektiivid*. Tallinn: TTEÜ; Tartu: TÜ filosoofia osakond, lk 102–130
- Parhomenko, Eduard 1998. Martin Heideggeriga Rein Vihalemma teadusfilosoofias. Kriitilisi märkusi. — *Studia Philosophica*, III, lk 53–79
- Popper, Karl R. 1968. *The Logic of Scientific Discovery*. London: Hutchinson
- Popper, Karl R. 1987. The Myth of the Framework. — J. Pitt and M. Pera (eds.). *Rational Changes in Science: Essays on Scientific Reasoning*. Dordrecht: Reidel, pp. 35–62
- Sutrop, Margit 2004. Mis on (eesti) filosoofia? — J. Kangilaski, B. Mölder, V. Palge (koost.). *Püsimatu metaphysicus: Madis Kõiv 75*. Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, lk 169–186
- Vihalemm, Rein 1993. Teadusfilosoofia ilma filosoofiata? — *Akadeemia*, nr 9, lk 1800–1817
- Vihalemm, Rein 1994. Teadusfilosoofia staatusest nüüdisajal ning selle eripärast ja perspektiividest Eestis. — *Teaduslugu ja nüüdisaeg IX. Teadus-filosoofia ja teadusmetodoloogia Eestis: olukord ja perspektiivid*. Tallinn: TTEÜ; Tartu: TÜ filosoofia osakond, lk 6–23

- Vihalemm, Rein 1995. Klassikalised ja mitteklassikalised teadusteooriad. filosoofilised eeldused ja teaduspoliitilised järeldused. — E. Loone (koost.). *Mõistlike valikute õigustamise filosoofilised eeldused*. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 55–79
- Vihalemm, Rein 1998a. Kui räägitakse teadusest, millest siis räägitakse? — Järelsõna: Alan F. Chalmers. *Mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks? Arutus teaduse olemusest ja seisundist ning teaduslikest meetoditest*. Tartu: Ilmamaa, lk 267–283
- Vihalemm, Rein 1998b. Martin Heideggeri mõtlemine ning teadusfilosoofia. Eduard Parhomenko artikli puhul. — *Studia Philosophica*, III, lk 81–89
- Vihalemm, Rein 2003. Järelsõna. “Teadusrevolutsioonide struktuur” nelikümmend aastat hiljem. — Thomas S. Kuhn. *Teadusrevolutsioonide struktuur*. Tlk Ruth Lias. Tartu: Ilmamaa, lk 287–304

Filosoofiline refleksioon humanitaarteaduste loomuse üle ja teaduspoliitika

Andrus Tool

Artikli teemaks on pinge, mille refleksioon humanitaarteaduste loomuse üle on esile toonud ühelt poolt nende teaduste teaduslikkuse taotluste ja teiselt poolt neile omistatud üldkultuuriliste funktsioonide vahel. Suuremat tähelepanu on seda laadi pinge pälvinud just saksa keeleruumis, kus humanitaarteaduste nimetustes figureerib sõna “teadus” (*Geisteswissenschaften*, nagu ka näiteks *Literaturwissenschaft*, *Geschichtswissenschaft* jt), ning vähem inglise ja prantsuse keeleruumis, kus humanitaarteadusi tähistatakse sagedamini nimetustega, milles puudub viide teaduslikkusele (näiteks *humanities*, *lettres*). Eesti keeleruum paistab ka selles osas jäävat saksa kultuuriruumi mõjuvälja. Seetõttu võiks olla põhjendatud antud teema käsitlemine eelkõige saksa filosoofide töödele toetudes.

Üheks esimeseks ja ajalooliselt mõjukamaks filosoofiliseks refleksiooniks nende teaduste loomuse üle on olnud **Wilhelm Dilthey** (1833–1911) humanitaarteaduste-filosoofia. Tema pärandist tõukumine võiks olla sobiv ka filosoofia võimust ja võimutusest kõnelemise kontekstis, kuivõrd Dilthey loomeperiood langes 19. sajandi teise poolde — ajale, millal filosoofial tuli teravalt tajuda oma mõjuvõimu vähenemist saksa vaimuilmas. Seda perioodi on iseloomustatud kui filosoofia identiteedi- ja legitiimatsioonikriisi (Schnädelbach 1991: 118–137). Filosoofia oli traditsioonilise metafüüsikana haritud publiku silmis valdavalt oma aktsepteeritavuse kaotanud ja akadeemilise distsipliinina taandunud põhiliselt iseenda ajaloo kirjeldamisele. Niisuguse olukorra jätkudes pidi tema staatus teadusmaailma legitiimse liikmena paratamatult kõikuma lööma. Sellest tulenevalt otsis akadeemiline filosoofia endale uut, teaduslikku respektseeritavust tagavat identiteeti. Suur osa etableerunud filosoofiast püüdis osutatud kriisist väljuda orienteerumisega selliste

positiivsete eriteaduste arengu käigus esile kerkinud probleemide käsitlemisele, mida neil eriteadustel endil oma meetoditega käsitleda ei olnud võimalik.

Nii toimis ka Wilhelm Dilthey. Eriteaduste suurest mitmekesisusest keskendus tema filosoofiline huvi just humanitaarteadustele, mille tarvis saksa kultuuris juurdus nimetus "vaimuteadused". Samas olid ka need teadused ise sattunud 19. sajandi teisel poolel nn põhialustekriisi. Saksa maal olid nad kujunenud teadusteks paljuskki saksa idealismi vaimufilosoofia jätkuna. Saksa idealism oma käsitlesega maailma vaimse substantsi ajaloolisusest oli loonud eeldused ajaloo, keele, kirjanduse, kunsti jt humanitaaria valdkondade käsitlemisele teiste ülikooliteadustega võrdväärselte distsipliinidena, kuid seda nn "klassikalise" teaduslikkuse kontseptsiooni raames. (Baumgartner 1991: 3–9; Schnädelbach 1991: 106–107; Tool 1993.) 19. sajandi esimese poole jooksul kujunesid vastavad teadused aga kooskõlas samal ajal põhjalikult muutunud teaduslikkuse-käsitusega empiirilisteks uurimusteadusteks ning pidid seetõttu hakkama vastustama idealistliku vaimufilosoofia kui spekulatiivse metafüüsika pretensioone teaduslikkusele (Schnädelbach 1991: 108–117). Seega muutus vaimuteaduste esindajate jaoks võimatuks toetuda enda enesemõistmises sellele teaduslikkusekontseptsioonile, mis oli olnud aluseks nende endi kujunemisele akadeemilisteks distsipliinideks.

Oma 1883. aastal ilmunud peateose *Sissejuhatuse vaimuteadustesse* eessõnas kirjeldab Dilthey, kuidas tema ise osutatud põhialustekriisi läbi elas: "mind piinasid minu tööde juures küsimused, mis on südame peal küllap igal järelemõtlikul ajaloolasel, juristil või poliitikul. [...] Milline on see printsiipide seos, mis on aluseks ühteviisi nii ajaloolase väidetele, majandusteadlase järeldustele kui ka juristi mõistetele ja võimaldab nende väidete, järelduste ja mõistete kindlust määratleda? Kas see ulatub tagasi metafüüsikasse? Kas on olemas näiteks metafüüsiliste mõistete poolt kantud ajaloo filosoofia või loomuõiguse filosoofia? Kui seda saab aga kummutada, siis kus on see kindel pide printsiipide seosele, mis annab üksikteadustele ühenduse ja teadukindluse?" (Dilthey 1923: XVII). Niisiis valitses Dilthey hinnangul tolleaegsete humanitaaride seas ebakindlus oma uurimistulemuste üldkehtivuse suhtes ning see asjaolu teeb tema arusaama kohaselt aktuaalseks küsimuse teadukindlast baasist,

mis võiks vaimuteaduste esindajaid sellest ebakindlusest välja aidata. Küsimus "Kas see ulatub tagasi metafüüsikasse?" on pelgalt retooriline. 19. sajandi viimasel veerandil ei olnud spekulatiivse vaimufilosoofia põhjendusmudel enam tõsiseltvõetavaks alternatiiviks, kui jutt käis kontseptsioonist, millele vaimuteadused võinuks oma eneserefleksioonis toetuda. Vahepealsetel aastatel oli eri vaimuteaduslike distsipliinide rüpes välja töötatud soliidne metoodiline uurimisinstrumentaarium, millele vaimuteaduste esindajad toetusid oma pretensioonides pakkuda tõeliselt teaduslikku teadmist valdkondade kohta, mida varem oli käsitletud saksa idealismi põhihoiakust lähtudes.

Küll oli humanitaarteaduste staatus empiiriliste uurimisteadustena muutunud sel ajal küsitavaks nende võrdluses loodusteadustega. Nimelt esines faktide tõlgitsemisel ja nende süstematiseerimisel uurimisvaldkondade tervikkäsitleteks vaimuteaduste esindajate vahel suuri vaadete erinevusi. Tegemist oli nähtusega, mida loodusteadusliku uurimuse juures sel ajal samas ulatuses veel ei täheldatud. Loodusteadlaste vahel paistis valitsevat laialdane konsensus oma valdkonna uurimistulemuste kehtivuse suhtes, mida humanitaaride kohta alati ütelda ei saanud. Erinevalt füüsikast ja keemiast ei esinenud selleks ajaks väljakujunenud vaimuteadused reeglina pretensiooniga avastada valdkonnaspetsiifilisi seaduspärasusi, mis oleksid olnud kõrvutatavad loodusseaduste formuleeringutega loodusteadustes, näiteks pakkunuksid võimalust tuletada neist teaduslikke prognoose tulevikus asetleidva kohta. Seetõttu võisid vaimuteadused, eelkõige aga ajalooteadus kui alusteadus tolleaegsete vaimuteaduste jaoks, paista loodusteadustega võrreldes mahajäänud teadustena, mida oleks justkui vaja alles tõelise teaduse tasemele tõsta, ja seda nimelt spetsiifiliste ajalooseaduste avastamisega. Niisuguse pretensiooniga esines positivism, mille esindajad pidasid osutatud eesmärgi saavutamise vahendiks loodusteaduslike uurimismeetodite ülekandmist vaimuteaduslikele uurimustele. Viimased pidanuksid nende silmis tagama vaimuteadustele ka loodusteadusliku teadmiseiga võrreldava teadukindluse — selles, et loodusteaduslik teadmine on teadukindel, tollel ajal veel palju kahtlejaid ei olnud — ning aitama seekaudu viimastel saavutada tõeliselt usaldusväärseid põhialuseid oma uurimistööle.

Kuid ettevõetud katsed kujundada ajalooteadus kui juhtiv vaimuteadus ümber seadusteaduseks ei leidnud 19. sajandi akadeemilise ajalooteaduse esindajate seas kuigivõrd tunnustust. Viimased rõhutasid oma teaduse teaduslikkuse tõendamiseks pigem seda, et ajalooteadus on samuti kui loodusteaduski empiirilise faktiuurimuse iseloomuga teadmine. Oma uurimustulemuste suurema intersubjektiivse kehtivuse saavutamiseks rõhutati ajalooteaduses aga nüüd, kus nende teaduslikkus oli võrdlussituatsioonis loodusteadustega kahtluse alla sattunud, veelgi enam range faktiteadmise kindlakstegemise tähtsust koos vajadusega välistada uurimistööst igasugused subjektiivsed kõrvalmõjud. Et viimased oleksid tõesti välistatud, püüdis ajaloouurimus metoodiliselt kõrvaldada igasuguse kaasajast tuleneva uurimissuunitluse ja saavutada nii rangelt "objektiivset" teadmist oma ainevaldkonnast.

Nende püüdluste toetamine ja humanitaarteadustele positivismi poolt esitatud pretensioonide tõrjumine sai Dilthey vaimuteaduste-filosoofia taotluseks. Tema sõnul ei võta positivistlik programm arvesse seda olemuslikku erinevust tunnetusvahekorras, mis Dilthey veendumuse kohaselt eristab teineteisest loodusteaduslikku ja vaimuteaduslikku uurimust. Ta oli arvamisel, et loodusteaduslike uurimismeetodite ülekandmine vaimuteadustele tooks kõne all oleva erinevuse tõttu endaga kaasa oluliste tunnetusvõimaluste kadu. Dilthey hinnangul olid kaasajased vaimuteadused juba välja kujundanud antud teaduste loomusele adekvaatse metoodilise uurimisinstrumentaariumi ning nad ei vajanud olulist metoodilist täiendust loodusteadustelt. Küll puudus sellel metodoloogilisel põhjalusel tema väitel veel vajalik filosoofiline põhjendus. Viimane pidanuks seisnema just tunnetusteoreetilises põhjenduses.

See puudujääk toimis Dilthey hinnangul negatiivselt kahes suhtes. Esiteks soodustas vaimuteaduste tunnetusteoreetiliste eelduste reflekteerimatus tema veendumuse kohaselt loodusteaduste poolt põhjendatud ja kindla, kuid samas vaimuteaduste uurimisvaldkonna loomusele ebaadekvaatse metodoloogia ülekandmist nende teaduste uurimuste valdkonda. Teiseks oli ta arvamisel, et vaimuteadusliku teadmise kehtivus-pretensioonide fundeerimatus nõrgendab neile teadustele olemuslikku võimet mõjutada normeerivalt, tegevustjuhatavalt ühiskondlikku elu. Dilthey vaadetele on iseäranis iseloomulik see, et nende kahe ülesande lahendamine langeb tema silmis kokku: just vaimuteadusliku teadmise

teadukindluse, nende uurimistulemuste objektiivsuse põhjendamise kaudu peaks tema arvates olema tagatud nende teaduste võime “elu mõjutada” (Dilthey 1923: XVI).

Nii näeb Dilthey tolleaegse saksa filosoofia põhihoiaku vaimus metafüüsika-järgse aja filosoofia identiteedi- ja legitimatsioonikriisi lahendust selles, kui kujundada filosoofia teadusliku teadmise tunnetusteooriaks. Viimase panuseks üldisesse teadustöösse oleks eriteaduslike uurimistulemuste teadukindluse ja objektiivsuse põhjendamine. Teadmise teadukindluse põhjendus saab Dilthey veendumuse kohaselt tuleneda üksnes teaduslikkusele pretendeeriva teadmise kogemusel verifitseeritusest. Loodus- ning vaimuteaduste autonoomsus teineteise suhtes on tema peateoses tagasiviidud nende kogemuse liikide erinevustele, millele verifikatsioon kummalgi juhul toetub: loodusteaduslikud verifikatsioonid põhinevad välisel kogemusel, vaimuteaduste verifikatsioon aga lõppkokkuvõttes “sisemisel kogemusel”. Filosoofia rolliks kõige selle juures oleks teadvuse analüüsimine eesmärgiga tuua esile nimetatud kogemusliikide “võimalikkuse tingimused”. “Igasugune teadus on kogemusteadus, kuid igasuguse kogemuse algupärane seos ja tema seeläbi määratletud kehtivus rajaneb meie teadvuse tingimustel, milles ta esile kerkib, meie loomuse tervikul. Me tähistame terminiga tunnetusteooria seisukohta, mis järjekindlalt mõistab võimatust nende tingimuste taha tagasi minna, justkui ilma silmadeta näha või tunnetuse pilku silmade endi taha suunata; uusaegne teadus ei saa mitte mingisugust teist seisukohta tunnustada.” (Dilthey 1923: XVII.)

Täiesti teistsuguse käsitluse ajalooteadmise ja teaduslikkuse vahekorra oli mõned aastad varem esitanud aga Dilthey kaasaegne **Friedrich Nietzsche**. Juba 1874. aastal oli ta oma esseedesarja *Ajakohatud käsitlused* teises kirjutises, mis kandis pealkirja “Ajaloos kasust ja kahjust elule”, juhtinud tähelepanu sellele, et elu ja ajaloo konstellatsioon on tänapäeval muutunud selle tõttu, et nende vahele on tõusnud üks võimas ja vaenulik täht. “Selline kirgas ja suurejooneline täht on tõepoolest tõusnud elu ja ajaloo vahele, konstellatsioon on tõepoolest muutunud, ning muutunud teaduse tõttu, nõudmise tõttu, et ajalugu saaks teaduseks” (Nietzsche 1996: 4. alajaotus). Nietzsche osutab sellele, et teaduse püüdeks on anda uuritava kohta õiglane ja objektiivne kirjeldus ja seletus. Elu seevastu — ning seda rõhutab Nietzsche eriti —

on alati ebaõiglane ja ebaobjektiivne. Objektiivne käsitus eeldab distantseeritud ja erapooletut suhet uuritavaga. Elav olend on aga alati eluprotsessidesse nii või teisiti kaasahaaratud ning tal peab nende suhtes paratamatult olema huvitatud ja valiv hoiak. Hoiak uuritavasse objekti, mida eeldab teaduse objektiivsuse ideaal, on seetõttu Nietzsche hinnangul ebaloomulik absoluutse osavõtmatus hoiak. Absoluutselt erapooletu ja objektiivne teadmine elutegelikkusest peab seetõttu olema elule vähemasti kasutu, Nietzsche hinnangul on aga see tegelikult talle otseselt kahjulik. Objektiivse teaduse ideaali kätketud oht tuleneb teadusuurimuse loomupärasest lõpetamatusest. Teadus esitab oma tulemusi esialgsete ja jätkuvalt korrigeeritavatena. Sellega hävitab ta need püsivad uskumused, millele toetus traditsiooniline väärtustekord. Uurimusteadusena on ajalooteadus määratud lakkamatult esile tooma üha uusi fakte, mistõttu viimaste hulk peab paratamatult kasvama sellises mahus, mida inimene ei suuda enam ühtsesse tähendusseosesse paigutada. Niisugune teadus produtseerib teadmist ilma teadmiseta selle teadmise tähendusest inimelu jaoks. Sellisena tõukab ta inimesi orientatsioonikaotusesse ning kahjustab selle kaudu elu.

Niisiis käsitlevad mõlemad, nii Dilthey kui ka Nietzsche, ajaloolisi vaimuteadusi elufilosoofiliselt seisukohalt. Teadus kujutab sellelt positsioonilt käsitletuna endast üht elu funktsiooni, mis peab teenima elu vajadusi ja toimima elu edendavalt. Kuid nende arusaamad lähevad kardinaalselt lahku, kui käsitluse alla tuleb viis, kuidas ajalooteadus või vaimuteadused tervikuna saaksid kõige paremini oma osutatud funktsiooni täita. Kui Dilthey silmis on teadmise objektiivsus, s.t tema teadukindlus ja üldkehtivus, eelduseks, et teadus võiks mängida ühiskondlikultuurilist elu juhatavat rolli, siis Nietzsche vastupidiselt Diltheyle näeb ajaloo — mis oli tollel ajal keskne humanitaarteadus — eluedendava mõju takistusena just nimelt juhendumist objektiivse teaduse ideaalist. Niisuguse ideaali poole püüdlemise tagajärjeks on tema hinnangul nende tingimuste hävimine, millest sõltub rahvuskultuuri elujõulisus. Paraku oleks selle positiivse alternatiivi tunnustamine, mida Nietzsche objektiivsus-ideaali asemele pakub, sisuliselt tähendanud teaduslikus vormis ajaloo käsitlemisest loobumist.

Kui Nietzsche oli geniaalne autsaider, kelle seisukohti tema eluajal enamasti ignoreeriti — ning nii toimus see ka antud juhul — siis

19.–20. sajandi vahetuseks oli tema diagnoos — mida enam humanitaarteadused teaduslikustuvad, seda vähem on neil tähendust — leidnud juba märksa laiemat kõlapinda (Scholtz 1997). Näiteks selline etableerunud filosoof nagu **Friedrich Paulsen** kirjutab oma 1902. aastal ilmunud Berliini ülikooli ajaloo järgmist: “Midagi pettumuse-laadset annab endast tunda; teaduslik uurimus paistab mitte saavutatavat seda, mida tema nimel on töötatud: igakülgset ja täielikult kinnitatud maailmavaadet ja vääramatutes mõttekäikudes kindlakstehtud elutarkust. Varasematele sugupõlvadele andsid seda religioon või teoloogia. Nende kohale astus 18. sajandil nende pärijana filosoofia; kui lootusrõõmsalt vaatas filosoofia poole Voltaire’i ja Friedrich Suure põlvkond. Puhta mõistuse viimane pärija oli Hegel. Siis pöördus uus sugupõlv, sama umbusklikuna mõistuse vastu nagu varasem oli umbusklik usu vastu, teaduse poole: täpne uurimus kindlustab pinna meie jalge all ja annab meile usaldusväärse maailmapildi. Kuid teadus ei saavuta seda; üha selgemaks saab see, et ta ei juhi tervikut hõlmava, fantaasiat ja hinge rahuldava maailmavaateni; teadus annab üksnes tuhandeid fragmentaarset teadmisi, osalt talutavalt kinnitatuid, eelkõige loodusteadustes, mis vähemasti tehnikale aluse annavad, osalt igavesti küsitavaid, nagu ajaloolistes teadustes. Tagajärjeks on pettumuse tunne: teadus ei rahulda tunnetuse nälga; ta nõuab viimse jõu rakendamist ja tasub väheste viljadega.” (Tsiteeritud väljaande Schnädelbach 1991: 45–46 järgi.)

Saksamaal seondub selle temaga tundlik küsimus saksa kultuuri üldiselt nõrgast vastupanuvõimest natsionaalsotsialismile: miks arenes “saksa vaimust” sedavõrd vähe vastupanu natsismile? Kuulus kirjandus-teadlane **Ludwig Curtius** ütleb oma mälestustes selle kohta järgmist: “Saksa ülikoolide saavutused õpetlaste kujundamisel olid suurepäraseid, kuid nad ei tulnud toime rahvuse vaimse kasvatamise ülesandega.” (Sealsamas, lk 47.) Selle põhjuseks peab ta omakorda aga ülikoolides domineerinud teadusekäsitust, mis isoleeris ülikooliteaduse range teaduslikkuse nimel ühiskondlik-poliitilisest elust ja seadis maailmavaatelistele küsimustele arutamise väljapoole akadeemilist diskussiooni, hõlbustades nii selle valdkonna hõlvamist ideoloogiate poolt.

Kui hakkab paistma, et senine vaimuteaduste loomuse käsitlus on viinud olukorran, kus need teadused on saanud kaasvastutavateks

rahvusliku katastroofi eest, siis on ootuspärane, et refleksioon humanitaarteadusliku teadmise loomuse üle suundub uutele radadele ja püüab leida niisuguseid käsitlusi, mis võiksid viidatud komplikatsioone vältida. Eelöeldu taustal on ka mõistetav, et vaimuteaduste spetsiifika otsimisel pöördus pilk nende teaduste tunnetusteoreetilise-metodoloogilistelt aluselt nende üldkultuurilistele funktsioonidele. Mõistagi ei tähendanud see Nietzsche vaimus objektiivse teaduse ideaalist loobumist, vaid arusaama, et humanitaarteaduste enesemõistmine ei ole piisav, kui ta piirdub üksnes selle viisi üle reflekteerimisega, kuidas on neis teadustes objektiivse teadmise saavutamine siiski võimalik, võttes arvesse nende teaduste spetsiifilisi uurimistingimusi. On ette võetud mitmeid seda laadi katseid määratlada lisaks humanitaarteaduste epistemoloogilise-metodoloogilistele iseärasustele ka nende spetsiifilisi üldkultuurilisi funktsioone ning neid teadusi selle kaudu teiste teaduste suhtes piiritleda. Siinkohal võtan vaatluse alla vaid ühe sellise määratluse, mille järgi on humanitaarteaduste funktsiooniks pakkuda orientatsiooni, olla orienteerivaks teadmiseks (*Orientierungswissen*), sel ajal kui loodus- ja inseneriteadused on oma loomult pigem valdamisteadmiseks (*Verfügungswissen*). Kui esimeste käsitlusesemeks on eelkõige sihid, eesmärgid ja normid, siis teised tematiseerivad põhjuseid, tagajärgi ja vahendeid, mille tundmaõppimise abil oleks võimalik maailmas toimuvaid protsesse enda tegevusvalda haarata. (Mittelstrass 1996: 36–39; Scholtz 1991: 33–35.)

Püüdmata orientatsiooni mõistet defineerida, osutaksin ainult ühele tema tunnusele. Erinevalt verifikatsioonist kui kaheliikmelisest vahekorra- st kujutab orientatsioon endast kolmeliikmelist relatsiooni. Kui verifikatsiooni puhul püütakse näidata, et kirjeldus ning see, mille kohta kirjeldus käib, on omavahel kooskõlas, siis orientatsioon seisneb selles, et teatud kirjeldus pakub orientatsiooni millegi kohta kellegi jaoks. See suhe orienteeruva subjektiga on siin oluline — selle põhjal toimub tunnetusrelevantsete probleemide selektsioon. Metoodiliselt korrektselt verifitseeritud teadmine, mis saab olla aluseks ühes situatsioonis orienteerumisele, võib olla mitteorienteeriv mõnes teises situatsioonis. Tõese, kuid aktuaalse situatsiooni jaoks irrelevantse informatsiooni üleküllus võib äärmuslikul juhul isegi halvata konkreetsetes situatsioonis orienteerumise võime. Seega, kui tõde on vahekord, mis ei sõltu konkreetse subjekti situatsioonist ja tema situatsioonimõistmisest, siis orientatsioon

on alati konkreetse subjekti orientatsioon ning ei saa abstraheruda oma suhtest konkreetse subjekti identiteediteadvusega. Selleks et pakkuda kellelegi orientatsiooni, tuleb teda tunda, nagu ka mõista seda situatsiooni, milles tal tuleb orienteeruda. Ühes situatsioonis orienteerumine võib seisneda püüdes antud situatsiooni muuta või ka püüdes muuta iseenast antud situatsiooni nõuetele vastavaks.

Niivõrd, kui meie orienteerumine toetub situatsioonide kirjeldamisele, on muidugi igasugune teadmine orienteeriv teadmine — loodus-teaduslik teadmine mitte vähem kui humanitaarteaduslik teadmine. Kuid paljud loodusteadused kirjeldavad faktilise maailma universaalseid seoseid. Seetõttu võivad nad abstraheruda konkreetse orienteeruva subjekti ajaloolis-kultuurilisest eripärast. Samas ei ole situatsioonid, mis aktualiseerivad meie orientatsiooniotsinguid, reeglina taandatavad üksnes universaalsetele loodustingimustele, vaid kätkevad oluliste komponentidena ka ajaloolis-kultuurilisi üld- ja eritingimusi.

Humanitaarteaduste ülesandeks olekski reflekteerida teaduse vormis konkreetsete orientatsioonisubjektide kultuuriliste situatsioonide üle, mis hõlmavad ka ajaloolis-kultuurilisi eritingimusi. Erinevalt loodus-teaduslikust tunnetusest ei saa seejuures abstraheruda konkreetse orienteeruva subjekti eripärast, vastasel korral ei pakuks selline teadmine ju orientatsiooni kellelegi. Kui Eesti ühiskonna käesolev ajaloolis-kultuuriline situatsioon on erinev näiteks Soome ühiskonna praegusest ajaloolis-kultuurilisest situatsioonist, siis peaksid vastavalt erinema ka nende ühiskondade humanitaarteadused — kui viimaseid saab ikka pidada oma loomult orientatsiooniteadmiseks eespool selgitatud mõttes.

Refleksioon ühe või teise teadusvaldkonna loomuse üle on lisaks intellektuaalse uudishimu rahuldamisele oluline ka ühe- või teistsuguse teaduspoliitika eelistamisel. Igasugune teaduspoliitika toetub — enamasti küll implitsiitselt — teatud teaduslikkusemõistmisele. Üheks teaduspoliitika osaks on nende kriteeriumide valik, mille abil mõõdetakse teadusinstituutsioonides tehtava uurimustöö taset. Eesti ülikoolides on teadaolevalt peamiseks niisuguseks kriteeriumiks valitud rahvusvaheliste publikatsioonide hulk. Mulle tundub niisugune kriteeriumivalik mitte harmoneeruvat eelkirjeldatud arusaamaga humanitaarteadustest kui orientatsiooniteadmisest. Sest mida toob antud kriteerium endaga kaasa humanitaarteadlase jaoks? Lähtudes teadustöö taseme

osutatud hindamiskriteeriumist, saab uurimust, mis püüab kaasa aidata Eesti sotsiaal-kultuurilises situatsioonis paremale orienteerumisele, pidada teaduslikult tõsiseltvõetavaks üksnes sel juhul, kui mõne läänemaailma suurrahva poolt väljaantav teadusajakiri leiab selle olevat piisavalt huvipakkuva. Kuid selles, et käesoleva aja Eesti ühiskonna jaoks orientatsioonipotentsiaali omav teadustöö paistab niisugusena ka teistsuguste ühiskondade liikmetele, ei saa sugugi kindel olla. Pole välistatud, et tänase Eesti probleemid võivad sealses ühiskonnas näida juba aastakümneid tagasi aktuaalsuse kaotanud küsimustena ja toimetajail on raske pidada antud küsimuste käsitlemisele pühendatud uurimusi huvipakkuvaks praegu. Praktiline järeldus niisugusest olukorrast, mille tahes või tahtmata peab tegema Eestis tänasel päeval teadusesse pürgiv inimene, on selline, et tema teaduslik karjäär oleks hoopis kindlamal alusel, kui ta ei seakski endale eesmärgiks Eesti ühiskonna orientatsiooniprobleemide üle reflekteerimist, vaid püüaks hoopis sisse elada mõne läänepoolse suurrahva teadusmaailma. Saavutades publitseeritavuse seal, kindlustaks ta endale tunnustuse teadlasena ka siin.

Niisiis näib kujunevat analoogiline situatsioon sellega, mida Nietzsche kirjeldas 19. sajandi keskpaiga Saksamaa puhul: teadus astub elu ja humanitaarteaduse vahele ja lahutab nad teineteisest. Jutt on muidugi üksnes analoogiast, sest Nietzsche pidas silmas teadusesisest teaduslikkusekäsitust, viimati oli aga kõne all teaduspoliitiliselt eelistatud teadustaseme hindamise kriteerium. Teaduse ühiskondlik-kultuurilist funktsiooni silmas pidades võib aga nende situatsioonikirjelduste vahel analoogiat näha. Vaevalt et see praegusel juhul küll elule lausa sellist kahju toob, nagu Nietzsche seda toleaege Saksamaa puhul diagnoosis, küll võib aga teaduspoliitiline otsus kehtestada just sellised hindamiskriteeriumid tuua endaga kaasa humanitaarteaduste indifferentsuse Eesti ühiskonna ning kultuuri ajaloolis-kultuuriliselt eripäraste probleemide suhtes.

Eespool arendatud mõttekäik toetub muidugi eeldusele, et ühiskondlik-kultuuriliste situatsioonide vahel Eestis ja läänemaailma suurrahvaste juures üldse on märkimisväärseid erinevusi ja et need erinevused on orientatsiooni seisukohalt relevanted. Tuleb möönda, et niisugune eeldus ei ole sugugi enesestmõistetav. On ju üheks peamistest märksõnadest, mida kaasaja iseloomustamiseks tänapäeval kasutada eelista-

takse, globaliseerumine ja eks tähenda viimasega tähistatud protsess ka seda, et orienteerumisprobleemid muutuvad globaalselt üha ühelaadilise-
mateks, et elumaailma relevantssed aspektid ei ole enam rahvuskultuuri-
spetsiifilised, vaid internatsionaalsed. Loomulikult eeldab sellises olu-
korras orienteerumine ka nende globaalselt toimivate faktorite tundmist.

Kuid kui ikkagi leidub ka rahvuskultuuri-spetsiifilisi, relevantseid
orienteerumisprobleeme, siis tuleks nendega tegelemist pidada just rah-
vusliku teadlaskonna asjaks. Kindlasti tegeletaksegi niisuguste problee-
midega ka praeguse teadusproduktiooni hindamise korra juures ning
seda tegevust aitab edendada rahvusvaheliselt tunnustatud uurimisinstru-
mentaariumi kasutamine. Peab tunnistama sedagi, et viimase valda-
misele aitab omakorda kaasa rahvusliku teaduselu lõimitus rahvus-
vahelisse teadusühiskonda. Praeguse teadusuurimuste taseme hindamise
kriteeriumi tugevaks küljeks tulekski lugeda asjaolu, et see stimuleerib
Eesti teadusasutustes edendavate uuringute osutatud lõimumisprotsessi.
Kuid näib nii, et orienteeriva "sõnumi" kujundamine oma kultuuri ja
ühiskonna jaoks ei toimu seejuures mitte niivõrd tänu käesolevale
teaduspoliitikale, kui pigem seda trotsides.

Eelkirjeldatud situatsiooni sobiks ehk iseloomustada ka väljendiga
"skolastika", mis on saanud üldnimetuseks oma elumaailmast võõr-
dunud teaduslikkuse kohta. Oli ju ka skolastika kui konkreetse ajaloo-
nähtuse — kõrgkeskaegse Euroopa ülikoolikultuuri — kujunemine
muude tingimuste kõrval tingitud just nimelt kõrgetele teaduslikkuse
kriteeriumidele pühendumisest. Samas kätkeb antud ajalooline nähtus
endas kõnekat ambivalentssust — olles ühelt poolt küll distantseeritud
tolleaegsest elumaailmast, oli kõrgkeskaegne ülikool teisalt institut-
siooniks, mis tagas teadusetelemisele nõutava suhtelise autonoomia
elumaailma vahetutest praktilistest vajadustest (näiteks võimaluse tege-
leda kristlikus kultuuris paganliku filosoofia ja maailmapildiga selle
enda eeldustest lähtudes ja ilma seda vaheltult kristliku kultuuri vaja-
dustele kohandamata). Seda laadi autonoomiat tuleb pidada igasuguse
teadusliku uurimistöö oluliseks eelduseks — ka siis, kui teaduse
loomust mõista selle orienteeriva funktsiooni kaudu. Mõistes teaduste
orientatsioonipanust väga kitsalt — näiteks oodates neilt üksnes päeva-
poliitiliselt "kuumade" praktiliste probleemide lahendamist — jääks
antud teadmiseliigi tegelik orienteeriv potentsiaal suures osas kasuta-

mata. Nii ei saa mitte nõustuda sellega, mida **Pierre Bourdieu** kõneleb “skolastilisest vaatenurgast” (Bourdieu 2003: 251–253). Kuid küllap on siingi teatud mõistlik mõõt, mida ületades muutub humanitaarteadus iseendasse sulgunud klaaspärlimänguks, millel ei ole “sõnumit” elumaa-ilmale, mille rüpes ta eksisteerib.

Loomulikult ei ole humanitaarteadusliku teadmise loomuse käsitlemine ka orientatsiooni-mõistest lähtudes probleemitu. Nagu eespool juba viidatud, on avaramas tähenduses igasugune teadmine orientatsiooni-pakkuv. Kui huvi pakuvad humanitaarteaduslikku ja loodusteaduslikku teadmist eristavad tunnused, siis tuleks ilmselt püüda leida vaimuteaduste poolt pakutava orientatsiooni eripära loodusteadusliku teadmise orientatsioonipanusega võrreldes. Ka tuleb tunnistada seda, et pole mõistlik nõuda, et eranditult iga üksik humanitaarteaduslik uurimus peaks avama oma emakultuuri jaoks uusi orientatsioonivõimalusi. Pigem võiks midagi sellist kujuneda erinevate humanitaarteaduslike distsipliinide kogupanuseks. Viimane eeldab aga nende erinevates erialakeeltes kõnelevate ja erinevaid meetodeid kasutavate teaduste mingit laadi sünteesi. Samas pole niisuguste sünteeside loomine ühegi konkreetse humanitaarteaduse otseseks ülesandeks.

Nii on humanitaarteaduste üle reflekteerivad filosoofid näinud siin rolli filosoofiale. See toob meid tagasi filosoofia võimu ja võimutuse teema juurde. Dilthey pidas võimalikuks kõiki vaimuteadusi ühendava baasteaduse väljatöötamist — ta eeldas, et niisugust funktsiooni võiks täita teatud spetsiifilist laadi psühholoogia — ning nägi enda kui filosoofi ülesannet sellise alusteaduse programmi väljakujundamises ja tema aluseelduste eksplitseerimises. Tänapäeval ollakse valdavalt seisukohal, et sellise superteooria loomise taotlus oleks filosoofia võimuse selge ülehindamine. **Jürgen Habermas** näeb filosoofia ülesannet märksa tagasihoidlikumas erinevate ekspertkultuuride vahelise vahendaja ja interpreedi rollis (Habermas 1994). Paraku jääb küsitavaks, kas sellinegi rollimääratlus ei ole filosoofia suutlikkuse ülehindamine. Igal juhul ei oleks filosoofia siis mitte ainuke pretendent antud rollile. Tal tuleks seda laadi pretensioonide korral konkureerida arvatavasti näiteks semiootika või kultuurantropoloogiaga.

Pigemini võiks filosoofia roll olla nende üldiseimat laadi eelduste kriitilises teadvustamises, millele enda teadmata toetuvad nii erinevad

eluilmlikud praktikad kui ka näiteks teaduspoliitikad. Kuna niisugused eeldused on alati oma loomult ajaloolised, peaks seda laadi kriitiline teadvustus kätkema endas ka kõne all olevate eelduste filosoofia-ajaloolist läbivalgustamist.

Kirjandus

- Baumgartner, Hans Michael 1991. *Endliche Vernunft*. Bonn/Berlin: Bouvier
- Bourdieu, Pierre 2003. Skolastiline vaatenurk. — Pierre Bourdieu. *Praktilised põhjused. Teoteooriast*. Tallinn: Tänapäev, lk 251–270
- Dilthey, Wilhelm 1923. *Gesammelte Schriften*. Bd. I. Leipzig/Berlin: Teubner
- Habermas, Jürgen 1994. Filosoofia kui kohahoidja ja interpret. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2591–2610
- Mittelstrass, Jürgen 1996. Die Geisteswissenschaften im System der Wissenschaft. — W. Frühwald jt (Hrsg.). *Geisteswissenschaften heute. Ein Denkschrift*. 2. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp, S. 15–44
- Nietzsche, Friedrich 1996. *Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag
- Schnädelbach, Herbert 1991. *Philosophie in Deutschland 1831–1933*. 4. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Scholtz, Gunter 1991. *Zwischen Wissenschaftsanspruch und Orientierungsbedürfnis. Zu Grundlage und Wandel der Geisteswissenschaften*. Frankfurt: Suhrkamp
- Scholtz, Gunter 1997. Zum Strukturwandel in den Grundlagen kulturwissenschaftlichen Denkens (1880–1945). — W. Küttler, J. Rüsen, E. Schulín (Hrsg.). *Geschichtsdiskurs*. Bd. 4. Frankfurt am Main: Fischer, S. 19–50
- Tool, Andrus 1993. Uuskantiaanlus kui teadusajastu kultuurifilosoofia. — *Akadeemia*, nr 4, lk 769–802

Eliminativism ja osutus

Bruno Mölder

Eliminatiivmaterialism ehk eliminativism on vaimufilosoofiline seisukoht, mille järgi on meie tervemõistuslik arusaam vaimuseisunditest nii ekslik, et seda pole võimalik redutseerida mõnele teaduslikule arusaamale. Selle asemel tuleks jutt vaimuseisunditest hüljata ning asendada näiteks neuroteadusliku sõnavaraga. Muuhulgas on seesugust eliminativismi kritiseeritud seda oletatavalt põhistava osutusteooria kriitika kaudu. Käesolevas artiklis vaatlengi küsimust, millist rolli mängib osutusteooria eliminativismi-alases vaidluses. Jõuan järeldusele, et eliminativismi kõigutamine osutusteoreetiliselt pole piisavalt põhjendatud. Ma ei tegele küsimusega, kas eliminativism on vastuvõetav seisukoht ning ma ei kaitse eliminativismi kui sellist — vaatlen üksnes ühe konkreetse argumentatsiooni struktuuri.

1. Mis on eliminativism?

Eliminativismi kaitsesid vaimufilosoofias esimestena Paul Feyerabend (1963) ning Richard Rorty (1965). Arutledes identsusteooria üle, märkisid nad, et seda pole mõtet rünnata, lähtudes parajasti kõneldavast keelest, kuna keel areneb koos meie teooriatega. Rorty (1965: 25) meelest sarnaneb see vaidlusega, kus seisukohale, et niinimetatud üleloomulikud nähtused on tegelikult identsed loomulike nähtustega, vaieldakse vastu, kasutades argumendina seda, kuidas kõnelevad ebausklikud inimesed. Eliminativistide järgi tuleb tervemõistusliku ja neuroteadusliku sõnavara vahelist suhet vaadelda kui aegunud ja kaasaegse seletuse vahelist suhet. Võib eeldada, et lõpuks vahetab üks selline seletus teise välja. Täpsemalt, loodetakse, et neuroteaduste

arenedes toimub mõisteline murrang, mille tulemusel elimineeritakse kõik mentaalsed terminid. Uskumuste, soovide ja aistingute saatuse on eliminativismi järgi analoogne niisiis flogistoni ja deemonite saatusega. Tuleb aeg, mil me enam lihtsalt ei vaja selliseid hüpoteese.

Viimase aja tuntuimaks eliminatiivmaterialismi pooldajaks on Paul Churchland (1981), kes kasutab igapäevase uskumustest, soovidest ja teistest vaimuseisunditest kõnelemise kohta tänaseks juba üldlevinud mõistet "rahvapsühholoogia".¹ Ta väidab, et rahvapsühholoogia on teooria ning sellisena hinnatav vastavate hindamiskriteeriumitega. Seda arvestades ilmneb, et rahvapsühholoogia, milles esinevad mentaalsed mõisted, on iganenud ja seletuslikult jõuetu teooria. Ta ei ole ühitatav areneva neuroteadusega ja kuulub seetõttu elimineerimisele. Kokkuvõtlikult saab, iseäranis järgneva arutluse huvides, eliminativistliku argumendi esitada järgmiselt:

1. Kõnelemine vaimuseisunditest on teoreetiline kõnepruuk ehk rahvapsühholoogia.
2. Rahvapsühholoogia on läbinisti väär teooria.
3. Seega on rahvapsühholoogias postuleeritud vaimuseisundid üksnes eksliku teooria konstruktsioonid, ehk teisisõnu, vaimuseisundeid, nii nagu neid ette kujutab rahvapsühholoogia, tegelikkuses ei eksisteeri.

2. Eliminativismi varjatud eeldus?

William Lycan (1988) on väitnud, et eliminativism eeldab osutuse kirjeldusteooriat. Seevastu osutuse põhjuslikust teooriast lähtudes eliminativistlik järeldus sugeneda ei saa.

Ma olen täiesti valmis loobuma üsna suurest hulgast meie tervemõistuslikust või igapäevasest teooriast uskumuste või

¹ Väidetavalt kasutas "rahvapsühholoogia" mõistet igapäevase mentalistliku kõnepruugi kohta esimesena Daniel Dennett 1978. aastal peetud ettekandes (vt Dennett 1981).

soovide (või peaaegu mille tahes muu) kohta ning jõudma järeldusele, et me eksisime lihtsalt väga paljude asjade suhtes, järeldamata sellest, et me ei räägi enam uskumusest või soovist. Laias laastus öeldes kaldun ma eemale Lewise carnapiilikust ja/või ryle'ilikust teoreetiliste terminite osutuse klastriteooriast ning kaldun pigem Putnami (1975) põhjuslik-ajaloolise teooria poole. Nagu Putnami "vee", "tiigri" jt näidete puhul, arvan ma, et "uskumuse" tavamõiste (kui rahvapsühholoogia teoreetiline termin) vihjab ähmaselt loomuliku liigi suunas, mida me pole täielikult mõistnud ning mille selgitab välja vaid küps psühholoogia. Eeldatavasti ilmneb, et "uskumus" osutab tunnetava olendi [...] mingisugusele informatsiooni kandvale siseseisundile, kuid sedaliiki seisundil, millele ta osutab, võib olla väga vähe neid omadusi, mida terve mõistus harilikult uskumustele omistab. (Lycan 1988: 31–32.)²

Järgnevalt vaatlen Lycani tsitaadi selgitamiseks mainitud osutusteooriaid ning seda, kuidas nad esitatud arusaama kohaselt suhtuvad eliminativismi. Artikli järgmistes osades esitan kaalutlusi, mis selle arusaama kahtluse alla seavad.

Osutuse kirjeldusteooriat, rakendatuna pärisnimedele, on seostatud Russelli (1995) ning mõneti vaieldavalt ka Fregega. Selle järgi määrab nimega seotud kirjeldus nime osutuse. Siinkohal huvitab meid aga teoreetiliste terminite käsitus, mida Lycan nimetab klastriteooriaks, kuid mida sagedamini võib kohata kirjeldusteooria nime all. Selle pakkus välja Frank Ramsey, kelle meelest võis teoreetilisi termineid käsitada varjatud määravate kirjeldustena ning seda ideed on edasi arendanud Rudolf Carnap. On omaette teema, millises seoses on Russelli määravate kirjelduste teooria ning siin vaadeldav arusaam teoreetilistest terminitest, kuid sellega me siinkohal ei tegele. Kirjeldusteooria on tuntuim David Lewise (1970) sõnastuses, kes esitas selle kui käsituse teoreetiliste terminite tähendusest ja osutusest. Siinse teemapüstituse

² Lycan (1988) ise tegelikult seda mõtet eriti edasi ei arendanudki, kuid see mõjutas tugevalt Stephen Stichi (1996), kes on varem esitanud eliminativistlikke seisukohti (Stich 1983). Ta analüüsib seda teemat eriti põhjalikult oma 1996. a raamatu esimeses peatükis.

raames keskendume üksnes osutusele, eeldades, et tähendust ning osutust saab käsitada eraldiseisvalt, nii et on näiteks täiesti võimalik pooldada ühtaegu põhjuslikku osutuseteooriat ning kirjelduste tähendus-teooriat.

Lewis (1970) käsituses on teoreetilised terminid alati seotud mingi teooriaga. Lewis eristab uusi termineid, mille teooria määratleb implitsiitselt ($t_1, \dots, t_n$) ning mitteleoloogilisi termineid, mille definitsioonid on juba teada ja mida ta nimetab teisteks terminiteks ($o_1, \dots, o_m$). Viimaste mõistete seas peaks leiduma selliseid, mille definitsioonid pole antud nende teoreetiliste rollide poolt, vaid vaatlustingimustega või mõnel muul viisil. Vastasel korral kaoksid kvantifitseerimise käigus teooriast kõik mitteleoloogilised terminid ning teooria ei annaks meile unikaalset osutuste hulka (vt Papineau 1996: 6). Eelduste kohaselt on teoorias uued teoreetilised terminid defineeritud nende seoste kaudu, mis neil on üksteise ning teiste terminitega. Teooria võib kirja panna teoreetiliste terminite jadana: $T(t_1, \dots, t_n, o_1, \dots, o_m)$. Kui selles valemis asendada t -terminid muutujaga, saame teooria T realisatsioonivalemi $T(x_1, \dots, x_n, o_1, \dots, o_m)$. Väidet, et teooria on realiseeritud, nimetatakse Ramsey lauseks selle teooria kohta:

$$(\exists x_1) \dots (\exists x_n) [T(x_1, \dots, x_n, o_1, \dots, o_m)].$$

Teooria on realiseeritud parajasti siis, kui leidub entiteetide n -ik, mis rahuldab T realisatsioonivalemit. Lewis (1972: 253) sõnastab ka modifitseeritud Ramsey lause, mis kätkeb unikaalsuskvantorit:

$$(\exists! x_1) \dots (\exists! x_n) [T(x_1, \dots, x_n, o_1, \dots, o_m)].$$

See ütleb, et leidub unikaalne jada entiteete, mis on teineteisega teooria poolt ette nähtud seoses (Papineau 1996: 7). Teisisõnu ütleb modifitseeritud Ramsey lause, et teorial T leidub unikaalne realisatsioon. Unikaalset realisatsiooni on tarvis just osutuse fikseerimiseks — see pole võimalik, kui teorial puudub realisatsioon või ta on mitmeti realiseeritud. Sellistel puhkudel Lewis järgi teooria terminitel osutus puudub.³ Teooriat ennast võib nüüd vaadelda kui eksistentsiväidet, mis

³ Hiljem on Lewis (1994: 417) lubanud nii võimalust, et mitmeti realiseeritud teooria terminite osutus võib olla mitmeti määratletav, kui ka olukorda, kus

ütleb, et leiduvad teatud unikaalsed entiteedid, mis on sellised, et nende suhtes kehtib mingisugune teoorias esitatud kirjeldus. Teooria mis tahes terminit saab siis defineerida teooria kõigi ülejäänud terminite kaudu

$$t_i =_{\text{df}} (\lambda x_i)[(\exists! x_1) \dots (\exists! x_{i-1})(\exists! x_{i+1}) \dots (\exists! x_n) T(x_1, \dots, x_i, \dots, x_n, o_1, \dots, o_m)].$$

λ on ioota-operaator, mis märgib, et tegemist on määrava kirjeldusega. Selle operaatori abil saame moodustada singulaartermi, mis *osutab* ühele kindlale, teoorias kirjeldatud entiteedile. Esitatud võrdus ütleb niisiis, et t_i osutab n -iku i -ndale entiteedile, mis asub $i-1$ -nda ja $i+1$ -nda liikme vahel selles unikaalses entiteetide n -ikus, mis rahuldab T realisatsioonivalemit. Teisiti öelduna, osutab t_i kõnealuse T teooria unikaalse realisatsiooni i -ndale liikmele (Lewis 1970: 438). Selline määratlus võimaldab ühtlasi näidata, kuidas võib teoreetiline termin olla teooria poolt implitsiitselt defineeritud, ilma et selline definitsioon oleks tsirkulaarne ning hõlmaks defineerivas osas defineeritavat mõistet ennast.

Selle käsituse abstraktse struktuuri selgitamiseks vaatame, kuidas saab seda rakendada vaimufilosoofias. T rolli täidab sellisel juhul rahvapsühholoogia, mida tuleb kohelda kui teooriat, mis defineerib oma teoreetilisi termineid. Lewise (1972: 256) ettepaneku kohaselt tuleks kokku koguda kõik rahvapsühholoogilised tõdemused vaimuseisundite põhjuslike seoste, keskkonnastiimulite ning organismi vastuste kohta. Need tõdemused on osa meie ühisest teadmisesest — me teame neid ning eeldame suheldes, et ka teised neid teavad. Vaatleme nüüd järgmist tinglikku “rahvateooriat” valu kohta, mis lähtub Jaegwon Kimi (1996: 105) poolt väljapakutud sõnastusest:

Iga S -i korral, kui S -i füüsiliselt vigastada ning S -i teadvus on selge, siis S -il on valu; kui S on ärkvel, siis on S -i teadvus enamasti selge; kui S -il on valu, siis S viskleb ja oigab ning on ärritunud; kui S -i teadvus pole selge või S on ärritunud, siis kipuvad S -i käed värisema.

teooria sisaldab vääri väiteid. Teoreetiliste terminite definitsioonide määramatuse ja ebatäpsuse küsimuse kohta vt ka Papineau (1996) ja Kroon, Nola (2001).

Kursiivis väljendid on mittementaalsed predikaadid (o-terminid), mis tähistavad vaadeldavaid füüsikalisi (käitumuslikke, naturaalseid) omadusi või seisundeid. Jämedas kirjas väljendid on mentaalsed mõisted (t-terminid), mis tähistavad vaimuseisundeid. Asendame vaimuseisundeid tähistavad mõisted muutujatega ning viime läbi eksistentsiaalse üldistuse:

Leiduvad seisundid x_1 , x_2 ja x_3 nii, et iga S-i korral, kui S-i *füüsiliselt vigastada* ning S on x_1 , siis S-il on x_2 ; kui S on *ärkvel*, siis on S enamasti x_1 ; kui S-il on x_2 , siis S *viskleb* ja *oigab* ning on x_3 ; kui S ei ole x_1 või on x_3 , siis *kipuvad* S-i *käed värisema*.

Enam ei sisalda see teooria mentaalseid mõisteid. Seega saab selle abil määratleda mentaalseid mõisteid mittetsirkulaarselt, ehkki need mõisted on defineeritud osalt teineteise kaudu. Lewise meetodit kasutades saame näiteks "S-il on valus" defineerida järgmiselt:

S-il on valus $=_{df} (\exists!x_1)(\exists!x_2)(\exists!x_3)[T(x_1, \dots, x_3, o_1, \dots, o_m) \ \& \ S(x_2)]$.

See definitsioon ütleb, et leiduvad unikaalsed entiteedid, mis realiseerivad T teooriat ning et S-il on selle unikaalse jada teine element. Teisisõnu on S-il valus parajasti siis, kui leiduvad teatud seisundid, mis on seotud üksteisega ning käitumuslik-füüsikaliste seisunditega teoorias märgitud viisil ning S on ühes kindlas seisundis nende seast.⁴ Analoogete definitsioone saab anda ka teiste, teoorias nimetatud vaimuseisundite mõistete kohta.

Kirjeldatud definitsioonid lasevad vaimuseisundite mõisteid määratleda ning seeläbi vaimuseisundeid mõista funktsionaalselt, selle rolli kaudu, mida nad teoorias täidavad. Lewise näol ongi meil tegemist funktsionalistiga vaimuseisundite suhtes. Kuidas võiks aga osutuse kirjeldusteooria toetada eliminativismi? Seos eliminativismiga tekib siis, kui väita, et rahvapsühholoogia teoorial puudub realiseerija. Nimelt oli kirjeldusteooria järgi nii, et kui teooriat moodustavad laused on suuresti väärad ning teooria poolt esitatud kirjeldus ekslik, siis selle teooria

⁴ Saab esitada ka valu mõiste osutuse selles teoorias, öeldes, et "valu" osutab seisundile, mis sul tekib, kui sind füüsiliselt vigastada ja su teadvus on selge ning kui sul on see seisund, siis sa viskled ja oigad ning oled ärritusseisundis.

terminitel osutus puudub. See aga tähendab, et ei leidu selliseid nähtusi, mida teooria kirjeldab. Kuid eliminativistid just seda väidavadki — nad kinnitavad, et rahvapsühholoogia on väär teooria. Kui Lycan vihjas eliminativismi toetumisele kirjeldusteooriale, siis pidas ta silmas seda, et rahvapsühholoogia väärustest tuleneb vaimuseisundite mitte-eksisteerimine vaid juhul, kui eeldatakse, et rahvapsühholoogia väärustest järeldub mentaalsete terminite osutuse puudumine. Ning tema meelest võimaldab sellist eeldust üksnes osutuse kirjeldusteooria. Näiteks teisest levinud osutusteooriast — osutuse põhjuslikust teooriast — selline tulemus ei järeldu.

Põhjuslik või otsene osutusteooria on suhteliselt tuntud ning tänapäeval vaieldamatult populaarsem kui kirjeldusteooria, mistõttu võib piirduda vaid põgusa tutvustusega. Seda seostatakse eelkõige Kripke (2001) ja Putnami (1975) nimedega ning see esitati vastureaktsioonina kirjeldusteooriale. Teooria kohaselt kirjeldused osutuse määramisel (keskset) rolli ei mängi: osutusseose aluseks on hoopis põhjuslik-ajaloolise seose järjepidevus nimetatava objekti ning selle nimetamise vahel. See toimub järgmiselt: oma esimesel kasutuskorral nimetatakse uue terminiga mõnda objekti. Seeläbi omandab termin osutuse ning saab seotud sellesse liiki kuuluvate (samade olemuslike omadustega) objektidega, millele ta osutab. Need, kes termini kasutusele võtavad, ei pruugi selliseid objekte lähemalt tunda, pigem on tõenäoline, et neil on mitmeid ekslikke uskumusi selliste objektide kohta. Nead üksnes nimetavad mingit objekti antud nimega. Suhtluse käigus kandub see termin ühtedelt kasutajatelt edasi teistele, kes ei pea nimetatavate objektidega olema üldse mingisuguses otseses või põhjuslikus seoses. Põhjuslik teooria on nimelt seisukohal, et kui meie sõnakasutus on sobival moel haakunud objektiga, siis seda sõna kasutades me osutame objektile ka siis, kui kõik meie arusaamad selle objekti loomuse ja tema omaduste kohta on ekslikud. Seega saab põhjusliku teooria pooldaja väita, et isegi kui rahvapsühholoogiline ettekujutus näiteks uskumustest on lootusetult ekslik, ei järeldu sellest, et sõnal “uskumus” puudub osutus ning uskumus ei eksisteeri.

Kui ülalmainitud Lycani arvamusel on alust ning eliminativism eeldab tõepoolest kirjeldusteooriat, siis lasub eliminativistil kohustus kirjeldusteooria kehtivust eraldi põhjendada. See ei pruugi aga olla

sugugi kerge ülesanne, kuna üldiselt peetakse kirjeldusteooriat ekslikuks osutusekäsituseks. Nõnda taanduks vaidlus eliminativismi üle suuresti vaidlusele korrektse osutusteooria üle. Kuna kirjeldusteooria positsioone peetakse tublisti nõrgemaks põhjusliku teooria staatusest, siis eeldatakse, et sellises vaidluses eliminativismil erilisi šansse ei ole ja nõnda võib juba seda asjaolu ennast, et eliminativism sõltub osutuse kirjeldusteooriast, võtta kui argumenti eliminativismi vastu.

Artikli järelejäanud osas esitan kaalutlusi vastupidise seisukoha kaitseks. Püüan seega näidata, et eliminativism ei pea tingimata olema seotud osutuse kirjeldusteooriaga ning et osutusteooria mängutoomine ei pruugi aidata argumenteerida ei eliminativismi poolt ega vastu.

3. Osutusteoreetilise sammu varjatud eeldus

Järgnevalt viitan ühele võimalikule augule eliminativismi osutusteooriaga ühendavas arutluskäigus. Sellele on tähelepanu juhtinud Bishop ja Stich (1998). Nende meelest sõltuvad nii eliminativistliku seisukoha konstrueerimine osutuse mõistet hõlmates kui ka Lycani eliminativismivastane argument ühest põhjendamata varjatud eeldusest. Nad märgivad, et argumenteerimine “uskumuse” osutuse puudumiselt uskumuste mitte-eksisteerimisele eeldab printsiipi (P), mida peetakse ehk liialt ilmseks, et seda eraldi esile tõsta:

(P) $(\forall x) Fx \leftrightarrow$ “F__” osutab x-ile.

Printsiip (P) ütleb, et miski on F parajasti siis, kui “F__” sellele osutab. Näiteks kehtib iga olendi puhul, et olend on koer, kui “__on koer” sellele olendile osutab. Kui see printsiip on paigas, siis saab tõesti sõnastada eliminativistliku argumendi (Bishop, Stich 1998: 36–37):

(a) “__on uskumus” ei osuta millelegi.

(b) $(\forall x) Fx \leftrightarrow$ “F__” osutab x-ile.

Järelduseks on, et uskumusi ei eksisteeri.

(c) $\sim(\exists x)(x \text{ on uskumus})$.

Analoogselt saab kirja panna ka Lycani arutluse (Bishop, Stich 1998: 39):

(a') Kui s on informatsiooni kandev sisemine seisund, siis " $_\text{on uskumus}$ " osutab s -ile.

(b') $(\forall x) Fx \leftrightarrow \text{"F_"} \text{ osutab } x\text{-ile}$.

Nendest eeldustest järeldub (c'):

(c') s on uskumus.

Sellest järeldub omakorda, et uskumused eksisteerivad:

(d') $(\exists x)(x \text{ on uskumus})$.

Bishopi ja Stichi järgi on (P) ehk tõesti üks osutuse konstitutiivseid printsiipe, kuid seda võib vaikimisi eeldada vaid juhul, kui osutust mõistetakse deflatsiooniliselt. Sel juhul on jutt osutusest vahetatav rääkimisega eksisteerimisest. Paraku ei saa deflatsioonilisele osutusekäsitusele selles vaidluses toetuda, kuna siin on osutuse mõistele antud sisukas roll. Seetõttu peab toetuma ka sisukale osutusteooriale. Nii kirjeldusteooria kui põhjuslik teooria ongi sisukad ehk inflatsioonilised osutusekäsitused. Kuid Bishopi ja Stichi järgi ei saa sisukas osutusekäsitus (P)-d lihtsalt vaikimisi eeldada. Otse vastupidi. Kes soovib oma arutluses toetuda printsiibile, mis võimaldab meil liikuda ontoloogiliselt väitelt osutuseväitele, on kohustatud näitama, et printsiibi (P) instantsid kehtivad tema osutusteoorias ning et see osutusteooria on ainus, mis muudab (P) instantsid kehtivaks. Nimelt annavad nii kirjeldusteooria, osutuse põhjuslik teooria kui mitmed teised sisukad osutusteooriad printsiibile (P) rakendatult erinevaid tulemusi. Kui väita, et osutusest saab järeldada midagi eksisteerimise kohta, siis tuleb eeldada, et leidub ainult üks selline osutusseos, mis põhistab (P) instantse. Vastasel korral võime kohustada end vasturääkivustele selle suhtes, mis eksisteerib. Selle alalõigu järelduseks on niisiis, et osutusteooria eliminativismialastesse vaidlustesse sissetoomise samm hõlmab endas varjatud eeldust, mida tuleb eraldi põhjendada. Pole kindel, kas selline põhjendamine on üldse võimalik, kuna see tähendaks ainuõige sisuka osutusteooria

väljatöötamist ning põhjendamist, kuid selle ülesande täidetavus on kaheldav.

Bishop ja Stich (1998) ning iseäranis Stich (1996) järeldavad sellest, et vaidlust eliminativismi üle ei saa kergesti lahendada osutusteooriate kaalumise kaudu, nagu Lycan eeldas, kuna see eeldab, et suudetaks põhjendada, milline on õige osutusteooria. Samas ei vaidle nad eliminativismi osutusteoreetilise formulatsiooniga. Seetõttu muutub ka vaidlus eliminativismi üle sisuliselt lahendamatuks või siis filosoofiliselt eba-huvitavaks seisukohaks, mille lahendusel mängivad kesksel osa pigem poliitilised kaalutlused, mis määravad meie suhtumise eksliku teooria mõistesse (vrd Stich 1996: 71–72). Ma nõustun Bishopi ja Stichi analüüsiga, et kui eliminativismi küsimus sõnastada osutuse mõiste kaudu, siis kätkeb see endas eeldust, mida tuleks alles põhjendada. Kuid ma ei ole valmis järeldama, et seeläbi muutub eliminativism ise sisutuks vaateks, kuna olen seisukohal, et eliminativismi saab esitada ka osutuse mõistet kasutamata. Sellest tuleb lähemalt juttu viiendas alapunktis.

4. Kas vaimuseisund on loomulik liik?

Enne selle küsimuse juurde asumist seaksin kahtluse alla seisukoha, et osutuse põhjuslik teooria üldse suudab pakkuda alternatiivset ning kaitstavat seisukohta mentaalsete mõistete osutusele. Seda seisukohta peavad eeldama need põhjuslikku teooriat pooldavad kirjeldusteooria kriitikud, kes soovivad ühtlasi väita, et mentaalsetel mõistetel on osutus.

Eeldame argumendi huvides, et eliminativismil on lähedane seos osutusteooriatega. Kui selline seos puudub, nagu ma hiljem väidan, siis pole järgneva argumendi esitamine tarvilik. Üldmainitud seost siiski eeldades näitaks järgnev arutlus, et põhjuslik teooria ei pruugi tingimata olla vaimuseisunditele rakendatav. Nimelt rakendub üldterminite osutuse põhjuslik teooria eelkõige loomulikke liike tähistavatele mõistetele nagu “vesi” või “kuld”, mille puhul on mõtet kõnelda nende varjatud olemusest, mida on võimalik avastada ning millele saab osutada ka siis, kui ei ole teada, milline see olemus on. Näiteks funktsionaalsetele liikidele see teooria ei rakendu, mistõttu funktsionaalsete mõistete osutuse seletamisel otsitakse sageli abi kirjeldusteooriast. Kui vaimu-

seisundid pole loomulikud liigid, siis oleks eliminativistil kergem põhjendada, miks ta välistab juba eos põhjusliku osutusteooria.

Brian Ellis (2001; 2002) on üks nendest, kes on analüüsinud loomulike liikide tunnused. Tema käsituses on need tunnused järgmised:

1. Loomulike liikide vahelised erinevused on objektiivsed ning sõltumatud vaatleja perspektiivist.
2. Liigid erinevad teineteisest kategooriliselt, nende vahel puuduvad sujuvad üleminekud.
3. Liikidevahelised erinevused pärinevad liigi liikmete sisemistest erinevustest, põhinedes niisiis nende seesmistel koostisosadel.
4. Kui liigi kaks liiget teineteisest seesmiselt erinevad, siis nad kuuluvad selle liigi erinevatesse alamliikidesse.
5. Kahe eraldiseisva liigi liikmeskond ei saa kattuda, välja arvatud juhul, kui mõlemad liigid [*kinds*] on mõne üldisema soo [*genus*] alamliigid [*species*].
6. Liigi liikmetel on olemuslikud omadused, tänu millele nad on oma liigi liikmed.

On väga kaheldav, kas vaimuseisundid rahuldavad neid tingimusi. Näiteks pole sugugi selge, et eristus uskumuste ja soovide vahel on objektiivne eristus, selline, mis pärineks seisundite endi seesmisest loomusest. Kas vaimuseisunditel saab olla peidetud loomus, mis võib jääda varju meie endi eest? Kui vaimuseisunditel on sellised tunnused, siis peaks see olema üsna vaieldamatu asjaolu, sest vaid siis oleks õigustatud ilma põhjaliku argumentatsioonita vaimuseisundeid tähistavatele terminitele põhjusliku osutusteooria rakendamine. Kuid see asjaolu ei ole vaieldamatu. Seevastu juhul, kui vaimuseisundid pole loomulikud liigid, muutub osutuse põhjusliku teooria rakendamine neile vägagi küsitavaks.

Kuid ehk ei peagi vaimuseisundid, millel on sellised omadused, nagu me neid oleme harjunud mõistma rahvapsühholoogia raames, kujutama endast loomulikke liike. Lycani väide seda ei eelda — need, millele meie vaimuseisundeid tähistavad mõisted osutavad, võivad olla loomulikud liigid ajus. Sellised liigid peaksid olema ilmselt teatud tüüpi neuuraalsed protsessid. Ent ka säärasel puhul on küsitav, kas ja mil määral on tegemist protsessidega, mis erinevad teineteisest objektiivselt ning millel on teatud seesmised omadused, mis teevad nad just seda liiki

protsessideks, mis nad on. Mitte kõik ajuprotsesside liigid, millest kirjutatakse neuroteadustes, ei pea olema loomulikud liigid. Lycan oletab, et termin "uskumus" on osutuslikult seotud informatsiooni kandva siseseisundiga, mis peab endast kujutama loomulikku liiki. See eeldab omakorda, et informatsiooni kandmine on seisundi olemuslik, seesmine omadus, mis erineb kategooriliselt näiteks informatsiooni säilitamise omadusest (mis oleks mäletamisele vastava loomuliku liigi olemuslikuks tunnuseks). On kahtlane, kas siin saab olla tegu kategoorilise omadusega. Sellele võib küll vastu vaielda, väites, et ehkki uskumine ja mäletamine on rahvapsühholoogias erinevad seisundid, ei pea loomulike liikide vahelised erinevused järgima rahvapsühholoogilisi eristusi. Kuid sellisel juhul jääb alles võimalus, et informatsiooni kandmise omadus ei eristu kategooriliselt mõnest teisest omadusest, mida soovib eraldi liigiks pidada tulevane neuroteadus. Peale selle ei ole veel sugugi kindel, et informatsiooni kandmist saab pidada omaduseks, mis oleks sama objektiivne nagu omadus olla keemiline element kuld või omadus olla uraani isotoop.

5. Kirjeldusteooria realistlikkus ja põhjusliku osutusteooria eliminativistlikkus

Asume nüüd osutusteooria mängutoomise sammu kriitika juurde. Selle sammu häda on nimelt selles, et niihästi kirjeldusteooriat kui põhjuslikku teooriat saab kombineerida vastandlike vaadetega (Crane 1998). Nii on kirjeldusteooria kooskõlas sellega, et näiteks "uskumuse" osutuse loomus jääb meile varjatuks ning väljendab seda tuuma, mis säilib ka siis, kui suur osa rahvapsühholoogiast elimineerida. Lewise tüüpi funktsionalism määratleb uskumuse põhjuslik-funktsionaalselt kui seisundi, mis põhjustab x -i ning mis on põhjustatud y -i poolt jne. See rolli määratlus on piisavalt minimaalne, et võimaldada revideerida detailsemaid rahvapsühholoogilisi printsiipe. Peale selle on rollil realiseerija, mille loomus võib neile, kes lähtuvad üksnes rolli rahvapsühholoogilisest mõistest, olla täiesti tundmatu. Seega on kirjeldusteooria ühitatav realistliku intuitsiooniga vaimuseisundite suhtes. Põhjuslik osutusteooria omalt poolt on kooskõlas asjaoluga, et me oleme kogu aeg osutanud

millelegi muule, kui seni arvasime. Nagu öeldud, säilib mõiste osutus ka siis, kui kõik meie selle mõistega seotud uskumused on väärad.

Kui Lycani järeldust lähemalt uurida, siis ei erinegi see sisuliselt eliminativistlikust järeldusest, kuna ta toetab võimalust, et need seisundid või protsessid, millele osutab meie mentaalne sõnavara, on hoopis erinevad sellest, mida kujutab ette rahvapsühholoogia (informatsiooni kandvad siseseisundid). Seega ei tasu põhjuslikule osutusteooriale tugineda näiteks nendel filosoofidel, kes soovivad kaitsta rahvapsühholoogia autonoomiat eliminativismi vastu. Lycani-laadne lähenemine osutub vaimuseisundite suhtes radikaalseks revisionismiks. Kui radikaalne revisionist väidab, et uskumused on olemas, siis mõtleb ta selle all hoopis, et ajus leiduvad teatud siseseisundid, mille lähem loomus on meile tundmata (vt Schulz 2002: 184–188). Ka eliminatiivmaterialismi järgi on meil üksnes ajuseisundid, mitte vaimuseisundid. Ainsaks erinevuseks on asjaolu, et eliminativism ei pea ajuseisundeid vaimuseisundite mõistete osutusteks, kuid sellise nurga alt vaadatuna ei ole see erinevus üldse sisuline. Niihästi radikaalse revisionismi kui eliminativismi järelduseks on tavaarusaama radikaalne ekslikkus. Selles tulemusel peitub oma iroonia — mis mõtet on eliminativismi väärata, osutusteoreetiliselt või mitte, kui tulemus on ikkagi sisuliselt seesama?

See tulemus näitab, et osutusteooria küsimus on eliminativismi-küsimusest sõltumatu. Kui põhjusliku teooria pooldaja võib jõuda eliminativistlikele järeldustele ning kirjeldusteooriat saab ühitada väitega, et suur osa rahvapsühholoogiast võib osutada ekslikuks, aga uskumuse roll võib olla ikkagi realiseeritud, siis ei saa väita, et eliminativism peab tingimata eeldama osutuse kirjeldusteooria kehtivust.

Eliminativismi motiveerivad sügavad raskused vaimuseisundite ja vaimsete omaduste redutseerimise ja naturaliseerimisega. Selle tagajärjel loobuvad eliminativistid vaimsetest entiteetidest täielikult, üritamata leida mingisuguseid reduktiivseid või seaduspäraseid seoseid mentaalse sõnavara ning füüsikalise sõnavara või mentaalsete ja füüsikaliste entiteetide⁵ vahel. Nende meelest kuuluvad vaimsed entiteetidid elimineerimisele. Neid peetakse väljamõeldisteks, millele midagi

⁵ Sõltuvalt sellest, kas püüeldakse mõistelise või ontoloogilise reduktsiooni poole.

reaalsuses ei vasta. Seda ei pea esitama väitena osutuse kohta, nagu ei pea väite “deemoneid pole olemas” kaitsmiseks tingimata kaitsma mõnda osutusteooriat. Mis puutub mentaalsesse kõnepruuki, siis selle teoreetilisust rõhutasid eliminativistid vihjamaks sellele, et enda ja teiste isikute kirjeldamine vaimuseisundeid sisaldavas sõnavaras pole midagi enesestmõistetavat, midagi sellist, mis oleks meile antud vahetult. Teoreetilisuse tunnistamine muudab vaimsete entiteetide elimineerimise võimaluse vastuvõetavamaks, võrreldes olukorraga, kus vaimseid entiteete peetakse vahetult vaadeldavaks, teadvuses vahetult antuks. Sellisest lähtepunktist tunduks eliminativistlik ettepanek muidugi absurdne. Kuid selles vaidluses puudub osutuse mõistel keskne osa.⁶

Üldiselt tundub, et need eelteoreetilised ehk intuitiivsed kaalutlused, millele toetutakse uskumuste olemasolu hindamisel, on kas samad kaalutlused, millele toetutakse sõna “uskumus” osutuse valimisel mõne osutusteooria raames või nad eelnevad nendele, aga mitte vastupidi. Seetõttu pole õigustatud osutusteooriast nendele kaalutlustele toetuse otsimine. Eliminativismi aga saab kaitsta või kritiseerida osutuse küsimusest täiesti sõltumatult.

Kirjandus

- Bishop, Michael, Stephen Stich 1998. The Flight to Reference, or How Not to Make Progress in the Philosophy of Science. — *Philosophy of Science*, vol. 65, pp. 33–49
- Churchland, Paul 1981. Eliminative materialism and propositional attitudes. — *Journal of Philosophy*, 1981, vol. 78, pp. 67–90
- Crane, Tim 1998. How to Define Your (Mental) Terms. — *Inquiry*, vol. 41, pp. 341–354
- Dennett, Daniel 1981. Three Kinds of Intentional Psychology. — R. Healey (ed.). *Reduction, Time and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press

⁶ Eliminativismi kohta võib veel öelda, et rahvapsühholoogia elimineerimine tundub tarvilik vaid siis, kui eeldada, et viimase näol on tegemist teooriaga, mis kohustab end tugevatele empiirilistele väidetele selle kohta, kuidas on vaimuseisundid ajus realiseeritud.

- Ellis, Brian 2001. *Scientific Essentialism*. Cambridge: Cambridge University Press
- Ellis, Brian 2002. *The Philosophy of Nature: A Guide to the New Essentialism*. Chesham: Acumen
- Feyerabend, Paul 1963. Materialism and the Mind-Body Problem. — *Review of Metaphysics*, vol. 17, pp. 49–66
- Kim, Jaegwon 1996. *Philosophy of Mind*. Boulder: Westview Press
- Kripke, Saul 2001. *Nimetamine ja paratamatus*. Tartu: TÜ Kirjastus
- Kroon, Fred, Robert Nola 2001. Ramsification, Reference-fixing and Incommensurability. — P. Hoyningen-Huene, H. Sankey (eds.). *Incommensurability and Related Matters*. Dordrecht: Kluwer, pp. 91–121
- Lewis, David 1970. How to Define Theoretical Terms. — *Journal of Philosophy*, vol. 67, pp. 427–446
- Lewis, David 1972. Psychophysical and Theoretical Identifications. — *Australasian Journal of Philosophy*, vol. 50, pp. 249–258
- Lewis, David 1994. Reduction of Mind. — S. Guttenplan (ed.). *A Companion to the Philosophy of Mind*. Oxford: Blackwell, pp. 412–431
- Lycan, William 1988. *Judgement and Justification*. Cambridge: Cambridge University Press
- Papineau, David 1996. Theory-dependent Terms. — *Philosophy of Science*, vol. 63, pp. 1–20
- Putnam, Hilary 1975. The Meaning of “Meaning”. *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, vol. 7, pp. 131–193
- Rorty, Richard 1965. Mind-Body Identity, Privacy, and Categories. *Review of Metaphysics*, vol. 19, pp. 24–54
- Russell, Bertrand 1995. Osutamisest. — *Akadeemia*, nr 3, lk 526–542
- Schulz, Sebastian 2002. *Alien Minds: Investigating Eliminative Materialism*. Paderborn: Mentis
- Stich, Stephen 1983. *From Folk Psychology to Cognitive Science*. Cambridge, MA: MIT Press
- Stich, Stephen 1996. *Deconstructing the Mind*. Cambridge, MA: MIT Press

Kunsti hindamise ontoloogilised ja episteemilised eeldused

Marek Volt

1. Kunstiteose vahetu kogemise tees

Analüütilises esteetikas puudub üksmeel kunsti hindamise loogika eri aspektide suhtes, olgu selleks hinnangute kognitiivne staatus, hinnanguväidete põhjendamise roll või hindamise loogiline struktuur.¹ Kuigi kunstikriitika on ajaloolises ja loogilises plaanis heterogeenne nähtus, valitseb ühes küsimuses siiski küllalt suur üksmeel: kunstiteose õige hindamine eeldab kunstiteose vahetut kogemist. Vahetu kontakt kunstiteosega on hinnangute kvaliteeti enim määravate tegurite hulgas, ning seda ei saa korvata ega asendada mingit muud sorti tegevusega. Kunstiteose vahetu kogemise nõue on empiiriliselt evidentne ja analüütiliselt iseenesestmõistetav (Dewey 1958, Kaplan 1948, Pepper 1970, Crittenden 1968, Coleman 1968).

Tuginedes kunstiajaloole, kunstipraktikale, kunstikriitikale ja kunstifilosoofiale, võib sõnastada kunsti hindamise metodoloogilise teesi:

Kunstiteose vahetu kogemise tees (VKT): kunstiteose vahetu kogemine on kunstiteose hindamise tarvilik tingimus.

VKT õigustus- või põhjendusmustris võib tuvastada kaht loogilist sõlmpunkti. Kõige olulisemaks neist on kunstimõiste sidumine esteetilisuse mõistega. Enamiku esteetilise kunstidefinitsiooni pooldajate järgi kuuluvad kunstiteose ja esteetilise (hinnangu) mõisted loogiliselt kokku

¹ Diskussiooni ülevaadet vt Shusterman 1980 ja 1981, Dickie 1988.

ja n-ö käivad koos. Kunstilise ja esteetilise intiimse kontseptuaalse sideme tõttu on vastuoluline kõnelda kunsti hindamisest mitte-esteetilisest vaatepunktist/aspektist (Strawson 1966, Beardsley 1962, Kivy 1979).

VKT õigustamise *teine* sõlmkoht seisneb esteetilise hindamise paaritamisest esteetilise kogemusega. Tegemist ei ole eksklusiivselt analüütilisele esteetikale omase eeldusega — esteetiline kogemus on esteetilise hindamise tarvilik tingimus ka naturalistlikule, empiirilisele ja fenomenoloogilisele esteetikale (Dziemidok 1983). Esteetilisest kogemust ennast aga analüüsitakse enamasti pertseptualistlikus võtmes — esteetiliste omaduste tajumisena. Põhjendus on selline — esteetilised omadused olla loomult sensoorsed või sensoorsete omaduste funktsioonid (Sibley 1959, Beardsley 1973, Zangwill 1998a, Hermerén 1988).

Mitmed kunstifilosoofid on analüüsinud esteetiliste otsustuste episteemilisi tingimusi (Pettit 1983, Sircello 1968, Miller 1998, Eaton 1994). Tuntuimaks formulatsiooniks on Wollheimi (1992) nn vahetu tutvuse printsiip (*The Principle of Acquaintance*): erinevalt moraaliotsustustest peavad esteetilised väärtusotsustused tuginema objektide eneste otsesele kogemisele. Wollheimi printsiibiga on hingesuguluses Tormey (1973) mitte-ülekantavuse tees (*The Thesis of Non-transmittability*): esteetilised otsustused on isiklikud — s.t esteetilised otsustused ei ole (v.a väga kitsastes piirides) üle kantavad ühelt isikult teisele.

Lühidalt: VKT õigustusliin seisneb kahes püsisuhtes — esiteks *kunsti* ja *esteetilise* vahel; teiseks *esteetilise* ja *pertseptuaalse* vahel.

2. VKT ontoloogilised ja episteemilised eeldused

See artikkel tegeleb VKT kriitilise analüüsiga. VKT ja selle õigustusstruktuure on võimalik mitut moodi kritiseerida. Osutagem siin võimalikele vastuväidete tüüpidele, mida ma selles artiklis pikemalt ei käsitle. Nn *kunstiajaloolised* argumendid osutavad kunstiteostele, mida ei ole mitmel põhjusel võimalik vahetult kogeda. Leidub mitte-eksisteerivaid ja mitte-tajutavaid kunstiteoseid. Kontseptuaalset kunsti on

nähtud kunsti ja esteetilise abielu saatusliku rikkujana (Volt 2006a: 86–90, Volt 2006b).

Ka puudub esteetikutel terminoloogiline järjekindlus mõnede tuum-mõistete (“kogemise” või “tajumine”) osas. Samuti küsib nn *kontseptuaalne* kriitika vahetu kogemise ja lihtsalt kogemise (või mitte-vahetu kogemise) erinevuse järele. Kas formularis “_____ kogemine” täidisena ilmnevad terminid (“vahetu” (*immediate*), “otsene” (*direct*), “esmane” (*first-hand*))² on teoreetiliselt tähenduslikud või on tegemist pelgalt tundeväljenduslike lisanditega?

VKT ja tema õigustusliini loogiline vahekord ei ole samuti piisavalt lüüme (Livingston 2003, Shelley 2003, Kivy 1979). Mille episteemiliste tingimustega on tegemist (esteetilised otsustused, kirjeldused, iseloomustused, hinnangud)? (Budd 2003.)³ On isegi avaldatud kahtlust, et negatiivsetel ja positiivsetel hinnangutel võivad olla erinevad episteemilised tingimused (Rowe 1999).

Selles artiklis soovin VKTd kõigutada argumentidega, mida nimetan tinglikult *ontoloogilisteks* ja *episteemilisteks*. Esimeste juures osutan, et mitte igas kunstiontoloogilises teoorias ei ole kunstiteosed seda sorti entiteetidid, mida *on* võimalik *vahetult* kogeda; teist tüüpi argumendid keskenduvad vahetu kogemise asendajatele. Artikkel näitab, et esmapilgul nii lihtne ja iseenesestmõistetavana tunduv tees (VKT) vajab “elushoidmiseks” väga mitmeid lisaklausleid ja kitsendusi.

3. Mentalistlikud monismid

Ontoloogiline kahtlus võrsub eriarvamusist kunstiteose ontoloogilise staatuse küsimuses. Kas kunstiteosed on füüsilised objektid või pigem teatud sorti abstraktsed entiteetidid (ja kas kunstiteoseid on võimalik valada ühte tüüpi olemisviisi)? (Goodman 1968, Wolterstorff 1975,

² Oletatavad antipoodid (“teiste inimeste kirjeldused”, “abstraktne teooria”, “ainult reeglid”, “tuginemine autoriteetidele”, “konstruktsioon”) on samuti sisuliselt alaarendatud.

³ Eristusi vt Kivy 1975, Zangwill 1998b.

Wollheim 1992, Zemach 1997, Margolis 1999, Currie 1989.) Kas VKT sätestab kunstiteoste hindamise absoluutse eeltingimuse või on VKT paikapidav ainult teatud ontoloogiliste eelduste raames?

Mõned kunstiontoloogilised teooriad väidavad, et vastupidiselt levinud kujutlusele kunstiteostest (või kunstiliikidest) kui ontoloogiliselt mitmekesisest entiteetide klassist, on kõikide kunstiliikide teosed ontoloogiliselt identse staatusega. Üheks selliseks vaateks on unitaarmentalism, mida seostatakse Croce ja Collingwoodiga. Croce-Collingwoodi teooria järgi on kunstiteos kunstniku vaimumaailmas eksisteeriv konstruktioon ($W(k)$) (Collingwood 1965: 125–153, Croce 1998). “Kunstiteos on alati seesmine” ja kunstiteose füüsiline eksternaliseerimine ei ole tarvilik.

Croce-Collingwoodi teooriat peetakse analüütilises esteetikas triviaalseimaks kunstiontoloogiaks. Kuna see artikkel ei tegele ontoloogiliste erimeelsuste üksikasjaliku klaarimisega, analüüsin VKTd unitaarmentalismi vaatepunktist, mitte vastupidi. Unitaarmentalistikus tõlgenduses saab VKT järgmise kuju:

VKT(1): kunstiteose $W(k)$ vahetu kogemine on kunstiteose $W(k)$ hindamise tarvilik tingimus.

Selle teooria raames on VKTga üsna ebameeldiv toimetada; õigupoolest seistakse siin vastakuti dilemmaga. Kui me mõistame VKTd mentalistikult (kunstiteos eksisteerib üksnes kunstniku vaimus), siis on kunstiteoste vahetu kogemine võimalik ainult kunstnikele. Sel juhul peaks edukas VKT kriitika näitama, mil viisil on võimalik kunstnikul oma teost hinnata, ilma et ta oleks sellega paratamatult vahetus kontaktis. Vastasel korral ei ole kogemise ja vahetu kogemise eristus mõttekas.

VKT pooldajad eeldavad tavaliselt, et tees ei funktsioneerii normatiivse printsiibina mitte kunstniku, vaid kunstihuvilise või professionaalse kriitiku tarvis. Unitaarmentalismi üle on palju vaieldud (Hoffman 1962, Wollheim 1992, Diffey 1995), aga osutagem siinkohal vaid ühele teemasse puutuvale järelemile.⁴ VKT mentalistikust eeldusest järeldub, et kogu avalik hindav kunstikriitika muutub irrelevantseks sekelduseks — selle objekt kas üldse puudub või on selleks objektiks kunsti-

⁴ Selle teooria käsitlust teistsuguses kontekstis vt Volt 1999.

teose sattumuslik füüsiline kehasus. VKT on mentalistlikus tõlgenduses piiratud rakenduspiirkonnaga.

Teisalt, kui kunstnik juhtub “kunstiteost” füüsilisel kujul eksternaliseerima (et kunstikogaja võiks *selle kaudu* astuda kontakti mentaalse kunstiteosega), siis ei oleks mitte-kunstnikust kunstikogejal tegemist kunstiteose enese *vahetu* kogemisega — vähemalt pole see mitte nii *vahetu* kui kunstniku puhul.

Mõned ontoloogilised seisukohad on mitte-kunstnikest kunsti-hindajate suhtes märksa vastutulelikumad. Eelkõige kunstikriitikas on levinud uskumus, et kunstiteos *tekib või taastekib* alles “kunstiobjekti” ($W(v)$) vahetus kogemises — kui loeme raamatut, kuulame muusikat jne (nt Bradley 1961: 4). Teatud reservatsioonidega võiks sellest seisukohast kõnelda kui *esse est percipi* venitamisest kunstiontoloogiale.

See kunstiontoloogia läheb vastuollu uskumusega, et kunstiteos eksisteerib ka siis, kui seda kunstiteost keegi parasjagu vahetult kogema ei juhtu. Pealegi, kui kunstiteosed tekivad kunstiobjekti vahetus kogemises, või on selle kogemisega identsed, tuleks järeldada, et need kogemused on samuti loodud kunstniku poolt (Wolterstorff 1975), või et iga kunstikogemus ühest ja samast kunstiobjektist (interpersonaalselt ja intrapersonaalselt) konstitueerib erineva kunstiteose (Henze 1968). Selle teooria sobivus VKT ontoloogiliseks aluseelduseks on nüüd samuti ilmne.

VKT(2): kunstiteose $W(v)$ vahetu kogemine on kunstiteose $W(v)$ hindamise tarvilik tingimus.

Erinevalt Croce-Collingwoodi teooriast ei tee see teooria VKTd mitte-kunstnikule võimatuks, küll aga üleliigseks. Kui kunstiteos tekibki alles vahetus kogemuses eneses, siis on kunstiteose vahetu kogemise nõue sisutühi normatiivne kapriis; kunstiteose vahetu kogemine sisalduks analüütiliselt kunstiteose mõistes. Kunstiteose vahetu kogemise nõude formuleerimine märkimisväärse printsiibina on üleliigne ja naiivne.

4. Dualistlikud ontoloogiad

Kui kunstiontoloogias tuleks mingisugust teooriat nimetada traditsiooniliseks käsitluseks, oleksid kõige paremad väljavaated mõnel dualistlikul teorial.

Dualismid väljendavad kõige paremini *common sense* kujutlust kunstiliikidest ja nende isenditest. Selle vaate kohaselt on teatavate kunstiliikide kunstiteosed tugevalt seotud partikulaarse füüsilise objektiga (nt traditsiooniline tahvelmaal ja mitte-valatud skulptuur).⁵ Kui kunstiteosed on tugevalt seotud füüsiliste objektidega, ei ole kunstiteose vahetu kogemise nõue silmanähtavalt ekslik.

Kõigi monistide kurvastuseks peetakse sellist füsikalismi mõnede kunstiliikide juures paikapidamatuks. Kirjandus, muusika ja tants näivad partikulaarse füüsilise objekti hüpoteesi täielikult võimatuks tegevat. Nendes kunstides me pigem esitame ja salvestame, kusjuures ükski neist protseduuridest (ega nende tagajärjedest) ei samastu *teose* enesega.

Oletame siis dualisti stipulatsiooni, et vahetult on võimalik kogeda ainult esimest tüüpi kunstiteoseid ja mitte teist tüüpi. Teisi kunstiteoseid saab kogeda ainult esituste kaudu — esitused vahendavad teost. Kui nüüd pöörduda VKT teesi juurde, võime järeldust ette aimata. Niikaua kui peavad paika dualistlikud teooriad, et kunstiliike saab jaotada nendeks, kus teos/esitus eristus on võimalik ja nendeks, kus mitte, saab VKTd rakendada ainult viimastesse kunstiliikidesse kuuluvate teoste hindamisel. See aga kahandab märkimisväärselt käsitletava teesi kehtivuspiirkonda.

Kuid vaatame VKTd hoolikamalt:

(VKT) Kunstiteose vahetu kogemine on kunstiteose hindamise tarvilik tingimus.

Kas see tees on teos/esitus ontoloogia puhul ikka ühemõtteliselt väär? Analüüsi teeb keerukaks asjaolu, et termin “kunstiteos” ilmneb siin kaks

⁵ Kui me just ei poolda Russelli (1959) seisukohta, et vahetult oleme tuttavad vaid meelteandmetega.

korda. Kuid nagu nägime, on siinses ontoloogias “kunstiteos” kahetähenduslik — see võib osutada nii kunstiteosele endale kui ka teose esitusele. Asendame esimese tähisega $W(I)$ ja teise $W(E)$, ning ärgem unustame eeldust, et vahetult on kogetavad ainult esitused. Niisiis saame VKT neli tõlgendust:

VKT(3): kunstiteose $W(I)$ vahetu kogemine on kunstiteose $W(I)$ hindamise tarvilik tingimus.

VKT(4): kunstiteose $W(E)$ vahetu kogemine on kunstiteose $W(I)$ hindamise tarvilik tingimus.

VKT(5): kunstiteose $W(I)$ vahetu kogemine on kunstiteose $W(E)$ hindamise tarvilik tingimus.

VKT(6): kunstiteose $W(E)$ vahetu kogemine on kunstiteose $W(E)$ hindamise tarvilik tingimus.

Paistab, et mõttekalt paikapidav on ainult VKT(4). VKT(6) on tõene, ent triviaalne tautoloogia. VKT(3) ja VKT(5) on *resp.* nonsens ja väär.

5. Strawsoni ajalooline dualism / loogiline monism

Eelnevalt nägime, et teos/esitus kunstiliikides pole VKT mitte igas tõlgenduses mõttekas. Kuid kas teiste, s.o mitte-esituslike kunstiliikide puhul ikka on kunstiteos vahetult kogetav? Strawson ärritas esteetika-maailma (ja uhkeldavaid maaliomanikke) seisukohaga, milles kritiseeris kunstiteoste jaotust konkreetseteks füüsikalisteks partikulaarideks (nt maalikunstiteos, mitte-valatud skulptuur) ja tüüpideks (nt muusika- ja kirjandusteos) (Strawson 1966: 9–10). Dualistliku jaotuse aluseks olevat pelgalt sattumuslik tõsiasi, et me oleme praktilistel põhjustel võimetud tegema partikulaarsete kunstiteoste reproduktsioone, mis oleksid otsesel meelelisel uurimisel (*direct sensory inspection*) originaalidest täiesti eristamatud. Kui sellist praktilist takistust ei eksisteeriks, omaksid maalide originaalid, nagu luuletuste algupärased käsikirjadki, pelgalt sentimentaalset või tehnilis-ajaloolist väärtust. Tehnoloogiline piiratus ei

peaks meid pimestama — loogilisest aspektist võetuna on kõik kunsti-teosed tüübid.

Meenutame, et tüüpide puhul ei ole teos vahetut kogetav — eksemplar (*token*) ei samastu teosega (*type*) —, kuigi vahetule kogemisele alluvad üksikeksemplarid. Kuid kõige tähtsam järeldus Strawsoni seisukohast on, et see näitlikustab VKT kehtivuse ontoloogilist sattumuslikkust — VKT kehtib ainult primitiivse reprodutseerimistehnoloogia ajastul. Strawsoni ontoloogiline läbinägelikkus võimaldab kunstiontoloogil olla ajaloolises mõttes dualist, kuid loogilises mõttes monist. Eeldusel, et kogu kunsti saab valada teos/esitus vormelisse, on VKT mõttekalt paikapidav ainult tõlgenduses VKT(4):

VKT(4): kunstiteose $W(\text{teose esitus})$ vahetu kogemine on kunstiteose $W(\text{teos ise})$ hindamise tarvilik tingimus.

Niisiis, teatud ontoloogiliste eelduse korral on VKTd raske või sootuks võimatu rakendada, ilma et varustaksime seda mitmete lisaklauslitega. Kuid missugune kunstiontoloogia oleks VKTle sobiv elukaaslane? On alust arvata, et partnereid tuleks otsida eelkõige nominalistide hulgast. VKT on kunsti hindamise universaalse metodoloogilise teesina eluvõimeline üksnes niisuguste kunstiontoloogiate korral, mis suudavad läbi ajada abstraktsete entiteetideta. Zemach, kelle teooria neile tingimustele vastab, võtabki VKT selgesõnaliselt omaks (Zemach 1997: 20). Kuid suurem osa VKT pooldajatest ei ilmuta Zemachi-laadse nominalismi suhtes mitte väiksematki kiindumust.

6. Surrogaadiargumendid

VKT pooldajad näivad eeldavat, et individuaalse teose esteetiliseks hindamiseks on vaja vahetult kogeda individuaalset teost ($W1$). Niisiis:

VKT (5): kunstiteose $W1$ vahetu kogemine on kunstiteose $W1$ hindamise tarvilik tingimus.

Võib-olla peavad VKT pooldajad seda tõlgendust niivõrd iseenesest-mõistetavaks, et ei näinud põhjust selle formuleerimiseks. Kuid ma kahtlen selle VKT-tõlgenduse iseenesestmõistetavuses ja paikapidavuses.

Tänapäevased reprodutseerimisvõimalused mõjutavad süstemaatiliselt lävimist visuaalse kunstiga (Savedoff 1993). Paljude inimeste (sh kunstikriitikute) teadmised kunstist tuginevad suurel määral reprodutsioonidele. Kuid küsigem, kas reprodutsioonid ise (nt perfektsed võltsingud, koopiad) ei võiks olla kunstiteose hindamise täisväärtuslikuks lähtekohaks? Jaatav vastus annaks VKTle järjekordse piirangu.

Tegelikult on VKT pooldajad vihjanud, et surrogaadid saavad kunsti-teost hindamisprotsessis asendada. Kunstikriitik saab kunstiteose kogemist edendavat ülesannet täita alles siis, kui kriitik ise ja retsipient on kokku puutunud teosega või selle *adekvaatse reprodutsiooniga* (Mothersill 1961: 78). Tormey (1973) piirdub nõudega, et aktsepteeritavad surrogaadid peavad olema algse teose *pertseptuaalsed analoogid*. Need surrogaatide adekvaatsustingimuste määratlused on ilmselgelt liiga napid (Livingston 2003). Õigupoolest välistavad osutatud kriteeriumid surrogaatide hulgast ainult kunstiteoste kirjeldused (Tormey 1973: 79).

Seega, kaasaegne reprodutsioonitehnika võimaldab teha “originaaliga” *visuaalselt* identseid objekte, mis on pertseptuaalsed analoogid ja esteetilised surrogaadid. Leidub mudelikäsitlusi, mis määratlevad mudelit kui objekti analoogi tunnetusprotsessis — objekti, mis ei samastu originaaliga, kuid annab edasi selle teatud aspekti (Bernstein 1984, Lotman 1990: 8). Surrogaati võiks pidada kunstiteose esteetiliseks *mudelik*, mis informeerib meid originaalteose esteetilisest väärtusest. Niisiis, üksi visuaalselt identne surrogaat on piisav, et diskrediteerida kunstiteose vahetu kogemise tarvilikkust, s.t VKT (5).⁶

⁶ Muidugi juhul, kui me ei tee strawsonlikku järeltõlgendust ega postuleeri tüüpe.

7. Surrogaadiargumendi vastu

Visuaalse surrogaadi argumendile saab esitada vähemasti kaks huvitavat vastuväidet. Esiteks, argument näib eeldavat, et kunstiteose kopeerimine ei ole paratamatult või üldiselt kunstiteose juhtum (Hampshire 1967: 164). Kuid leidub kahtlejaid. Suurepäraste koopiade olemasolu võiks tublisti vähendada nende enesekindlust, kes väidavad, et plastiliste kunstide teosed ei saa samaaegselt olla rohkem kui ühes kohas (Wacker 1960). Zemach (1986) on radikaalsem, pöörates tähelepanu *kanvaa* ja *maali* erinevatele identsustingimustele. Asjaolu, et *see* kanvaa ja *see* maal juhtuvad siin-ja-praegu kattuma, ei tee maali unikaalseks füüsiliseks objektiks, mis ei saa olla korraga rohkem kui ühes kohas. *Kanvaa* identsustingimused ei võimalda mingil kanvaal simultaanselt olla kahes (või rohkemas) eri kohas, kuid *maali* identsustingimused seda ei nõua! Nominalistliku Zemachi arvates esineb *see* maal kõikjal, kus on vähemalt hea koopia.

Siit võrsubki vastuargument: niipea kui surrogaat saavutab visuaalse (esteetilise) identsuse, lakkab ta olemast *surrogaat* ja saab kunstiteoseks. Sellest paistab järelduvat, et maali üks juhtum on sama maali teise juhtumi surrogaat, ja surrogaadiargument kukub kokku.

Kuid Zemachile tuginev vastuargument eeldab, et kunstiteose identsuse tingimused on esteetilised; sest ainult sel tingimusel toob esteetiline identsus kaasa selle, et surrogaat muundub teose enese juhtumiks. Väide, et kunstiteose surrogaat ise ei saa olla kunstiteos, ei ole paratamatu tõde ning surrogaadiargument seda ei eeldagi. Surrogaat saab edukalt asendada originaalteost *esteetilises* hindamises, ilma et ta muutuks *sama* kunstiteose ilminguks. Surrogaadiargument hõivab loogilise tühimiku, mis paikneb üheltpoolt mitte-kunstilise surrogaadi ja teisalt (sama) kunstiteose vahel. Mu argument johtub loogiliselt võimalikust olukorrast, kus kahe kunstiteose vahel on visuaalne identsus, kuigi nad mõlemad on eri teosed.⁷

Teine kriitikanool surrogaadiargumendi vastu lastakse nende poolt, kel on kestev vajadus "geeniuse puudutuse" järele. Koopiade ja võltsingute peamiseks puuduseks peetakse nende võimetust luua kausaalset

⁷ Häid näiteid vt Danto 1994.

vahekorda loova kunstigeeniusega — just viimase tõttu omistame me originaalteosele unikaalse väärtuse (Meyer 1959). Geeniuse puudutuse järgi igatsemine on sügavalt juurdunud romantiline harjumus. Kuid harjumuse sügavus annab vaevalt alust arvata, et geeniusse puudutus on kunsti vahetu kogemise normatiivselt tarvilik komponent. Suur osa kunstimaailmast suhtub geeniuskultuse ilmingutesse taunivalt.

Samas ei ole põhjust, miks me ei võiks geeniusse puudutust tunda ka perfektse surrogaadi juures — eriti siis, kui saaksime teada, et geenius oleks Strawsoni poolt viidatud tehniliste võimaluste juures selliseid teoseid tootnud nii palju kui võimalik. Vaevalt tabab meid geeniusse puudutus just pehkinud maaliselja tõttu, mida geenius (ja tollane kunstimaailm) pidas kunstiliselt irrelevantseks, ja oleks vahetanud mis tahes parema materjali vastu.⁸

8. Eri kunstiteosed

Eelnevalt analüüsisime VKT tõlgendust kujul:

VKT (5): kunstiteose *W1* vahetu kogemine on kunstiteose *W1* hindamise tarvilik tingimus.

Kuid VKT algversioon nii range ei olnud — see ei sätestanud, et tegemist on *ühe ja sama* kunstiteosega. VKT lubab tõlgendust, et (i) hinnatav kunstiteos ja (ii) vahetult kogetav kunstiteos võivad olla *eri* kunstiteosed! Selline olukord leidub, kui kunstnik on loonud kaks visuaalselt identset kunstiteost *Wa* ja *Wb*, kuid need on nn eri kunstiteosed *W* (mille üheks märgiks on see, et nad kannavad eri nimesid). Vähemasti esteetilisest hindamist silmas pidades võiks ühe (*Wa*) vahetu kogemine olla teise teose (*Wb*) hindamise aluseks.

Võiks konstrueerida ka teistsuguse argumenti. Lisaks kunstivälisele informatsioonile on kunstiteose hindamiseks tarvilik vahetult kogeda vähemalt ühte kunstiteost (nt samalt kunstnikult). Teose adekvaatne

⁸ Ka geenius võib oma töid kopeerida! Meyeri (1959) kohta vt Meiland 2004.

hindamine eeldab teose õiget positsioneerimist — teost on vaja asetada kunstniku loomingu (või stiili, voolu) konteksti.⁹ Komparatiivsed väärtusotsustused — teos *W_x* on parem kui teos *W_y* — seda eeldavadki. Niisiis, saadaval on veel üks tõlgendus VKTst.

VKT (6): kunstiteoste *W₁* & *W₂* vahetu kogemine on kunstiteose *W₂* hindamise tarvilik tingimus.

See ei näita, et VKT (5) on väär, sest *W₂* esineb nii hindamise kui vahetu kogemise positsioonis. Aga kujutlegem lihtsalt üht kunstikriitikut, kes on vahetult kogenud mingi kunstniku kõiki eelnevaid teoseid, v.a see üks *W₂*. Niisuguses olukorras võib kunstikriitikul olla hindamiseks episteemiliselt piisavalt tugev positsioon, mis ei vaja *W₂* vahetut kogemist. Kujutlegem näiteks, et sellel kriitikul on samuti käepärast *W₂* reproduktsioonid, teiste kriitikute kirjeldused *W₂*st ja kunstniku enese kirjeldused *W₂*st.

VKT (7): kunstiteose *W₁* vahetu kogemine on kunstiteose *W₂* hindamise tarvilik tingimus.

Selles tõlgenduses *W₂* hindamine ei nõua *W₂* vahetut kogemist. Teatud mõttes säilib vahetu kogemise idee puutumatuna. Konkreetse teose hindamine lihtsalt ei tarvitse selle teose vahetut kogemist. Niisiis leidsime VKT tõlgenduse, milles see ei ole paikapidav.

9. Personalism ja verbaalsed surrogaadid

Visuaalsete kunstiteoste mitte-visuaalsed (nt kirjelduslikud) surrogaadid (kunstilised või mitte) on märksa tõsisem küsimus. VKT eeldab varjatult, et kunstiteose hindaja ja kunstiteose vahetult kogeja on üks ja seesama isik (*P₁*):

⁹ Kunstiteose õige positsioneerimine ei pruugi olla lihtne. Hinnangute kategooriasõltuvuse klassikaline analüüs on Waltonil (1970).

VKT (8): kunstiteose *W1* vahetu kogemine (*PI*) on kunsti-
teose *W1* hindamise (*PI*) tarvilik tingimus.

Teiste isikute kunstikirjeldused mõjutavad sageli meie isiklikku kunsti-
kogemust ja -hinnanguid. Kuid kas teiste isikute kirjeldused võiksid
funktsioneerida vahetu kogemise asendajatena, surrogaatidena?

Beardsley (1982) kritiseerib Tormey (1973) väidet, et erinevalt
“adekvaatsest reproduktsioonist” tühistab usaldusväärsetele kirjeldustele
tuginemine hinnangu staatuse hinnanguna. Beardsley arvates erinevad
kirjeldav teadaanne ja reproduktsioon ainult vahetuse määras. Seetõttu
on imestatav, kuidas ainult reproduktsioon, aga mitte kirjeldus, suudab
hindamise lokutiivse akti pöörata hindamise illokutiivseks aktiks.

Oletame, et ma olen kuulnud teatavast maalist (nägemata sellest isegi
kahvatuid reproduktsioone) ja tahan teada, kas see on hea maal (nii et
sel juhul minna seda vaatama!). Ent kujutlegem, et ma kohtun inimes-
tega, kelle kunstimaitset ja asjatundlikkust ma respektsein, ja kes on
seda maali vahetult kogenud.¹⁰ Nad teavitavad mind oma hinnangust,
lisades *kirjeldusi* (kunstiteose kõikvõimalikest karakteristikutest) ning
hinnangu normatiivseid seletusi ja põhjendusi. Ma ei sõnastaks seda
argumenti *kirjeldusliku* (nagu tegi Livingston 2003), vaid *verbaalse*
surrogaadi argumendina. Sel kombel väldin ma ühtlasi hinnangu-
reportaaze ja fakt/väärtuse lõhet ning seotust mõne iseäraliku teooriaga
kirjelduste, seletuste ja hinnangute vahekorra.

Beardsley (1982) möönab, et *kui* hinnang ei oleks üldse seotud teost
vahetult kogenud inimeste hinnangutega, ei oleks see palju väärt (ja võib
kahelda, kas otsustus väärrib hinnanguks kutsumist). Kuid meie näites oli
see tingimus täidetud, mistõttu saab maali suhtes langetada hinnangu,
kui tahes esialgne see ka ei oleks. Niisiis, tegemist *on* esteetilise
väärtushinnanguga, mis tugineb teatud tõenditele ja mida on võimalik
testida (Beardsley 1982: 328).

Seega, VKT (8) väärus johtub tõsiasjast, et teose vahetu kogeja ja
teose hindaja võivad olla eri isikud. Teise isiku vahetu kogemus, koos

¹⁰ Isikud peavad rahuldama kunstilis/esteetilise (asja)tundlikkuse miinimumi.

teise isiku hinnanguga ja verbaalse kirjeldusega, saab asendada *minu* vahetut kogemist samast teosest, olles siiski *minu* hinnangu aluseks.

10. Vastuväide verbaalse surrogaadi argumendile

Osutagem, et verbaalse surrogaadi argumendile ei saa ette heita nn papagoi argumenti — et mu argument peab hindamiseks teost vahetult kogenud isikute hinnangute järelkordamist. Mõõnan, et hinnangute reportaaž ei ole hindamise juhtum (Coleman 1968). Papagoisüüdistus eirab mu verbaalse surrogaadi argumendi lisaklausleid (s.t neid, mis eristavad seda kirjeldusargumendist).

Võidakse ka väita, et mu argumendi motiiv on põhimõtteliselt ekslik. Isegi kui oleks tegemist hinnangu deduktiivse või induktiivse järeldamisega, ei saaks hinnangud ja kirjeldused esteetiliselt kogemust endaga kaasas kanda — indutseerida esteetiliselt kogemust nendes, kes kunstiteost vahetult pole kogenud. Teiste isikute kogemussisule ei ole minul mitte-kogemuslikku juurdepääsu (Pettit 1983, Crittenden 1968). Kunstiteose kogemine kirjelduse kaudu on samaväärne toidu maitsemisega üksnes kokaraamatu lugemise abil (Kivy 1979)!

Mõõnan, et kirjeldused ei suuda panna mind “samasse” vaimuseisundisse, nagu oli kirjeldajal kunstiteose vahetul kogemisel. Ma võin sügavalt läbi elada suurepärase kunstikriitike suurepäraseid kirjeldusi vahetult kogetud kunstiteostest, kuid see ei tähenda paratamatult vastavate kunstiteoste *läbi-elamist* ja *läbi-kogemist*. Kuid see mööndus ei ole vastuolus väitega, et kunstikriitiliste kirjelduste lugemine teavitab meid kunstiteose esteetilisest väärtusest! (Kivy 1979: 426.) Isegi kui me ei saa esteetiline-headus-selles-teoses-kogemust pelgalt kunstikriitilise kirjelduse alusel, ei järeldu sellest, et selline kogemus on *esteetilise väärtus-hinnangu* tarvilik episteemiline tingimus. Me teame, et kunstiteos on esteetiliselt hea, isegi kui me *seda* headust omal nahal vahetult läbi ei ela (Budd 2003, Kivy 1979, Davies 1990).¹¹ Kulinaarset võrdlust kasutades: toiduretsepti lugemine ei tekita maitseelamust, kuid retsepti-

¹¹ Ma ei soovi väita, et me peaksime *piitrduma* verbaalsete kirjeldustega.

lugemine annab teadmist toidu mitmesugustest väärtusest — isegi kui ainult toiteväärtusest.

Väljendatuna epistemoloogia termineis, mis eristab *tutvusteadmist*, *oskusteadmist* ja *propositsioonilist* teadmist (Sturgeon 1998): VKTs on kätketud ähmasus tutvusteadmise ja propositsioonilise teadmise vahel. Teiste isikute tutvusteadmine (vahetu kogemus) ja propositsiooniline teadmine (kirjeldused ja põhjendid) ei saa minus esile kutsuda esteetilist kogemust *sellest* kunstiteosest *tutvusteadmise* (vahetu kogemus) mõttes, kuid nad saavad anda tugeva aluse selle kunstiteose hindamiseks heana *propositsioonilise* teadmise mõttes (*et* kunstiteos on hea).

Kokkuvõte

Püüdsin näidata, et (i) VKT paikapidavus ei ole ontoloogiliselt absoluutne, vaid relatiivne — ranges mõttes on VKT sobimatu mentalistlike monismide ja dualistlike teooriatega. Rangelt võttes sobib VKT ainult nominalistliku ontoloogiaga. VKT on paikapidamatu, sest (esteetilise) hindamise aluseks võib olla teose (ii) visuaalne surrogaat, aga ka (iii) verbaalne surrogaat. Just verbaalse surrogaadi argument näitas, et teose vahetu kogea ja teose hindaja võivad olla eri isikud.¹²

Kirjandus

- Beardsley, Monroe C. 1962. Beauty and Aesthetic Value. — *The Journal of Philosophy*, vol. LIX, pp. 617–628
- Beardsley, Monroe C. 1982. *The Aesthetic Point of View: Selected Essays*. Ed. by M. J. Wreen and D. M. Callen. Ithaca/London: Cornell University Press
- Bernstein, Boriss 1984. Kunstiteaduse struktuurist. — *Vaimne kultuur: Teooria ja praktika aktuaalsed probleemid*. Tallinn: Eesti Raamat, nr 9, lk 48–57

¹² Täna anonüümset eelretsensenti, kelle karmi, ent õiglast kriitikat ma mõnel puhul arvestada ei suutnud.

- Bradley, A. C. 1961. Poetry For Poetry's Sake. — *Oxford Lectures on Poetry*. Bloomington: Indiana University Press, pp. 3–34
- Budd, Malcolm 2003. The Acquaintance Principle. — *The British Journal of Aesthetics*, vol. 43, pp. 386–392
- Carrier, L. S. 1969. Immediate and Mediate Perception. — *The Journal of Philosophy*, vol. 66, pp. 391–403
- Coleman, Francis J. 1968. On "Knowing That a Work of Art is Good". — *Contemporary Studies in Aesthetics*. Ed. by F. J. Coleman. New York: McGraw-Hill, pp. 308–320
- Collingwood, Robin G. 1965. *The Principles of Art*. Oxford: Clarendon Press
- Crittenden, Brian S. 1968. From Description to Evaluation in Aesthetic Judgment. — *The Journal of Aesthetic Education*, vol. 2, pp. 37–58
- Croce, Benedetto 1998. *Esteetika kui väljendusteadus ja üldlingvistika. Teooria ja ajalugu*. Tartu: Ilmamaa
- Currie, Gregory 1989. *An Ontology of Art*. New York: St. Martin's Press
- Danto, Arthur C. 1994. *The Transfiguration of the Commonplace*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press
- Davies, Stephen 1990. Replies to Arguments Suggesting that Critics' Strong Evaluations Could Not Be Soundly Deduced. — *Grazer Philosophische Studien*, vol. 38, pp. 157–175
- Dewey, John 1958. *Art as Experience*. New York: Capricorn Books
- Dickie, George 1988. *Evaluating Art*. Philadelphia: Temple University Press
- Diffey, T. J. 1995. Aesthetics and Philosophical Method. — *Philosophy, History and Civilization: Interdisciplinary Perspectives on R. G. Collingwood*. Ed. by D. Boucher, J. Connelly and T. Modood. Cardiff: University of Wales Press, pp. 62–78
- Dziemidok, Bohdan 1983. Aesthetic Experience and Evaluation. — *Essays on Aesthetics: Perspectives on the Work of Monroe C. Beardsley*. Ed. by J. Fisher. Philadelphia: Temple University Press, pp. 53–68
- Eaton, Marcia Muelder 1994. The Intrinsic, Non-supervenient Nature of Aesthetic Properties. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 52, pp. 383–397
- Goodman, Nelson 1968. *Languages of Art: An Approach to a Theory of Symbols*. New York: Bobbs-Merrill

- Hampshire, Stuart 1967. Logic and Appreciation. — *Aesthetics and Language*. Ed. by W. Elton. Oxford: Blackwell, pp. 161–169
- Henze, Donald F. 1968. The Work of Art. — *Contemporary Studies in Aesthetics*. Ed. by F. J. Coleman. New York: McGraw-Hill, pp. 26–38
- Hermerén, Göran 1988. *The Nature of Aesthetic Qualities*. Lund: Lund University Press
- Hoffmann, Robert 1962. Conjectures and Refutations on the Ontological Status of the Work of Art. — *Mind*, vol. LXXI, pp. 512–520
- Isenberg, Arnold 1949. Critical Communication. — *The Philosophical Review*, vol. 58, pp. 330–344
- Kaplan, Abraham 1948. On the So-Called Crisis in Criticism. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 7, pp. 42–48
- Kivy, Peter 1975. What Makes “Aesthetic” Terms *Aesthetic*? — *Philosophy and Phenomenological Research*, vol. 36, pp. 197–211
- Kivy, Peter 1979. Aesthetic Concepts: Some Fresh Considerations. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 37, pp. 423–432
- Livingston, Paisley 2003. On an Apparent Truism in Aesthetics. — *The British Journal of Aesthetics*, vol. 43, pp. 260–278
- Lotman, Juri 1990. *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion
- Margolis, Joseph 1999. *What, after all, Is a Work of Art? Lectures in the Philosophy of Art*. Pennsylvania
- Meiland, Jack W. 2004. Originals, Copies, and Aesthetic Value. — *Aesthetics and the Philosophy of Art — The Analytic Tradition*. Ed. by P. Lamarque and S. H. Olsen. Oxford: Blackwell, pp. 375–382
- Meyer, Leonard B. 1959. Some Remarks on Value and Greatness in Music. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 17, pp. 486–500
- Miller, Richard W. 1998. Three Versions of Objectivity: Aesthetic, Moral, and Scientific. — *Aesthetics and Ethics: Essays at the Intersection*. Ed. by J. Levinson. Cambridge University Press, pp. 26–58
- Mothersill, Mary 1961. Critical Reasons. — *The Philosophical Quarterly*, vol. 11, pp. 74–78
- Pepper, Stephen C. 1970. *The Basis of Criticism In the Arts*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Pettit, Philip 1983. The Possibility of Aesthetic Realism. — *Pleasure, Preference and Value: Studies in Philosophic Aesthetics*. Ed. by E. Schaper. Cambridge University Press, pp. 17–38

- Rowe, M. W. 1999. The Objectivity of Aesthetic Judgments. — *The British Journal of Aesthetics*, vol. 39, pp. 40–52
- Russell, Bertrand 1959. Knowledge by Acquaintance and Knowledge by Description. — *The Problems of Philosophy*. New York: Oxford University Press, pp. 46–59
- Savedoff, Barbara E. 1993. Looking at Art through Photographs. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 51, pp. 455–462
- Shelley, James 2003. The Problem of Non-Perceptual Art. — *The British Journal of Aesthetics*, vol. 43, pp. 363–378
- Shusterman, Richard 1980. The Logic of Evaluation. — *The Philosophical Quarterly*, vol. 30, pp. 327–341
- Shusterman, Richard 1981. Evaluative Reasoning in Criticism. — *Ratio*, vol. XXIII, pp. 141–157
- Sibley, Frank 1959. Aesthetic Concepts. — *The Philosophical Review*, vol. LXVIII, pp. 421–450
- Sircello, Guy 1968. Subjectivity and Justification in Aesthetic Judgments. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 27, pp. 3–12
- Strawson, Peter F. 1966. Aesthetic Appraisal and Works of Art. — *Oxford Review*, vol. 3, pp. 5–13
- Sturgeon, Scott 1998. Teadmine. — *Akadeemia*, nr 4, lk 758–781
- Zangwill, Nick 1998a. Aesthetic/Sensory dependence. — *The British Journal of Aesthetics*, vol. 38, pp. 66–81
- Zangwill, Nick 1998b. The Concept of the Aesthetic. — *European Journal of Philosophy*, vol. 6, pp. 78–93
- Zemach, Eddy M. 1986. No Identification Without Evaluation. — *The British Journal of Aesthetics*, vol. 26, pp. 239–251
- Zemach, Eddy M. 1997. *Real Beauty*. Pennsylvania
- Tormey, Alan 1973. Critical Judgements. — *Theoria*, vol. XXXIX, pp. 35–49
- Volt, Marek 1999. Kunstnikukeskne kognitivism esteetikas. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1903–1916
- Volt, Marek 2006a. *Esteetikast*. (Sirbi raamat; 10.) Tallinn: Sirp
- Volt, Marek 2006b. Vahetu kogemise roll kunstiteose hindamisel: ontoloogilised ja episteemilised eeldused. — *Kunstiteaduslikke uurimusi*, nr 1–2 (15), lk 47–58

- Wacker, Jeanne 1960. Particular Works of Art. — *Mind*, vol. 69, pp. 223–233
- Walton, Kendall L. 1970. Categories of Art. — *The Philosophical Review*, vol. 79, pp. 334–367
- Wollheim, Richard 1992. *Art and Its Objects: With Six Supplementary Essays*. Cambridge
- Wolterstorff, Nicholas 1975. Toward an Ontology of Art Works. — *Noûs*, vol. 9, pp. 115–142

Pragmapoeetika kui kirjandusfilosoofia*

Arne Merilai

Pragmapoeetika: Kahe konteksti teooria (Merilai 2003) uurib kujundlikku keelekasutust ehk ilukirjanduse alust. Sellisena püüab ta avardada ka tavakelekasutuse mõistmist. Mõiste märgib värsket lähenemisviisi, mis lähtub eeldusest, et poeetilist kõnet tuleb analüüsida eelkõige keeletegevusõpetuse ehk lingvistilise pragmaatika andmete toetudes. Pragmapoeetika seob jakobsonliku poeetika üldise semiootikaga: süntaksi, semantika ja pragmaatika uurimisega, kuid rõhuasetusega viimasel. Kuigi uurimisalale sattumuslik, lähtub *Pragmapoeetika* analüütilisest keelefilosoofiast, mis pakub metodoloogilise kindluse ja läbipaistvuse eeliseid, ulatudes Leibnitzi-Kanti-Frege teaduslikkuse soovi — rajaneda logistikale — võimaliku täitmiseni.

Kuivõrd pragmapoeetika vaatlleb poeetilise lausungi ehk erilist liiki keelekasutuse ontoloogiat, on ta keelefilosoofia haruna aprioorne kirjandusfilosoofia; sellisena ühtlasi vaimufilosoofia ja esteetika osa, kuna uurib inimvaimu tegevust fiktsiooni, luule ja iluelamuste kontekstis. Niisiis öeldakse mõndagi ka teadvuse toimimise kohta: ilukirjandusliku teksti omadused peegeldavad mõistuse relatsioone. Nagu kirjutab illokutiivne loogik Daniel Vanderveken (1990: 226–227):

* Tekst lähtub konverentsi “Filosoofia võimused ja võimutus” ettekandest “Pragmapoeetika ja eneseleostutav keelekasutus” 27.05.2005 ja on mugandatud tõlge Valencias 8.09.2005 peetud ettekandest “Pragmapoetics: A Theory of Two Contexts” Societas Linguistica Europaea 38. aastakonverentsil “Formal, Functional and Typological Perspectives on Discourse and Grammar” (Merilai 2005). *Pragmapoeetika* retseptsiooni kohta vt Pilv 2004; Lopp 2004; Luuk 2006; Merilai 2006b.

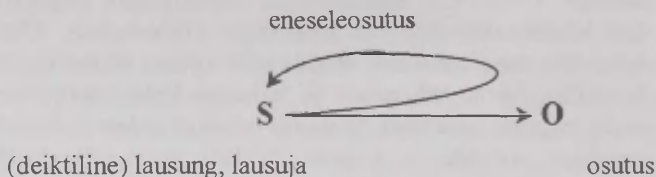
Mis tahes fakt, mida inimene maailmas kogeb, on tõepoolest fakt, mida ta võib representeerida sellele faktile suunatud mõtteaktis. Veelgi enam, mis tahes mõte, mis kõnelejal võib olla mingist faktist, on põhimõtteliselt väljendatav tema keelekasutuses, sooritades kõnetegu sama propositsioonilise sisuga. Seega need universaalsed seadused, mis juhivad kõnetegude edukat sooritamist ja rahuldamist, peegeldavad mõtte ja kogemuse aprioorseid vorme. Need seadused teeb aprioorseks see, et ei ole võimalik mõelda mõtet, mille edukas väljendamine lausungis oleks vastuolus nende seadustega. Tõepoolest, nad asetavad võimalikkuse tingimused just kõnelejatähenduse ja mõistmise määramisele. Üldine semantika on enamat kui lihtsalt empiirilised väited tegelike loomulike keelte tähenduse ja kasutuse kohta. Kirjeldades keele loogilist struktuuri, fikseerib ta piirid sellele, mida võib maailmas mõelda ja kogeda. Üldine semantika kuulub transtsendentaalse filosoofia traditsiooni. Loomulikult, nagu osutas Wittgenstein, fikseerib transtsendentaalne loogiline semantika piirid mõeldavale *kaudselt*, piirates mõtete keelelist väljendust.

Pragmapoeetika rakendab ja arendab kirjandusfilosoofia huvides deikside (Karl Bühler, David Kaplan), kõnetegude (John L. Austin, John R. Searle, Daniel Vanderveken), implikatuuride (Paul Grice), diskursi (Teun A. van Dijk) ja fiktsiooni (Gregory Currie) teooriaid. Poetilise teksti analüüs näitab, et seniseid teooriaid tuleb oluliselt täiendada, kirjeldamaks tavakelekasutusest keerulisemat ehk kõrgemat liiki keeletegevust.

Eeldatakse, et ühe lausungiga võib sooritada mitu kõnetegu korraga (Searle, Vanderveken 1985), kusjuures retoorilises kontekstis nii osutavas kui ka eneseleosutavas mõttes. Seda saab seletada lisakõnejoõ mõiste abil, mida näiteks väljendab ekspressiivne assertiiv EA(p), kus tundeväljenduse lisakõneteo saavutamise tingimused, nagu propositsioonilise sisu tingimus, mõned eeltingimused, siirusetingimus vm on osaliselt juba rahuldatud esmase tõdeva kõneteo poolt. Seega Artur Alliksaare luuletuse “Kuhu küll, kuhu küll, uhh!!!” poeetiline lausung *Lootused räbalduvad* on esmatasandil formaliseeritav kui tundeline

tõdemus $E_{\text{kurtmine}} A_{\text{kirjeldus}}(p)$, kus assertiiv saavutab täissoorituse, ekspressiiv aga osasoorituse põhiteo poolt ositi juba rahuldatud tingimusi kasutades. Loomulikult tuleb arvestada ka makrokõneakti, liitkõneakti ja vestluse implikatuuri mõistetega.

Selgitades keele osutavat kasutust, huvitab pragmapoeetikat siiski sügavamalt keelekasutuse eneseleosutav ehk poeetiline funktsioon. Mis on keeleline eneseleosutamine? See tuleb ilmsiks näiteks deiktilises tegevuses (vt joonis 1).

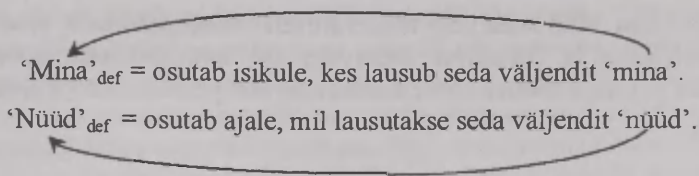

Joonis 1. Deiktiline osutamine.

Deiksise kaks põhiomadust on: 1) eksplitsiitne pragmaatiline kontekstisidusus ja 2) implitsiitne semantiline eneseleosutus (Merilai 2006a). Või nagu väidab intentsionaalsuse filosoof John Searle (1991: 221jj):

Lausudes osutavaid indeksväljendeid, sooritavad kõnelejad osutusi selle abil, et näitavad osutatud objektide relatsioone väljendi lausungi enda suhtes.

Nii osutab väljend 'mina' seda väljendit 'mina' lausuvale isikule. 'Sina' osutab antud väljendit 'sina' lausuva isiku vestluspartnerile. 'Siin' osutab väljendi 'siin' lausumise kohale. 'Nüüd' osutab väljendi 'nüüd' lausumise hetkele (ja sellest lähtuvale ajale). 'Eile' osutab väljendi 'eile' lausumise päevale eelnenud päevale. Ja nii edasi (vt joonis 2).

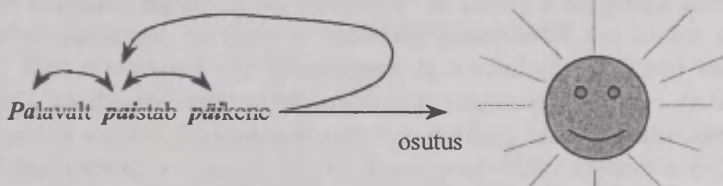

Joonis 2. Deiktiline väljend.

Seega on indeksväljenditel eneseleosutav vorm, mis sarnaneb väga teatavate intentsionaalsete seisundite ja sündmuste (näiteks nägemiskogemuse) eneseleosutamisega. Ehk teisisõnu: deiktilised lausungid ei ole ainult pragmaatiliselt demonstratiivsed, vaid ka semantiliselt fundamentaalselt eneseleosutavad. Veel enam: võib eeldada, et deiktikud toimivad referentsiaalselt ainult tänu oma põhilisele autoreferentsiaalsusele, mis on seega nende kõige huvitavam iseloomujoon. Selle tulemusena indeksväljendite tähenduse definitsiooni vasak ja parem pool kattuvad ning tekib refleksiivne *circulus vitiosus*.

Sarnaselt deiksisele ilmutab ka poeetiline väljendus tugevat eneseleosutamist, kusjuures oma keelelisi kvaliteete palju selgemini eksplitseerides ja osutavat sisu isegi tagaplaanile nihutades (vt joonis 3; Merilai jt 2003: 23).

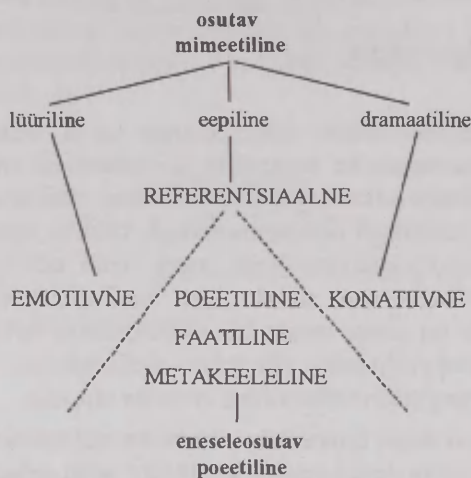
eneseleosutus

Joonis 3. Poeetiline väljendus.

Niisiis võib üldistavalt öelda, et keel täidab kaht peamist rolli: osutavat ja eneseleosutavat, kusjuures viimane on tavaliselt varjatud, kuigi eriti iseloomulik deiksisele ja retoorikale, esimene aga avalik (vt ka Searle 1991: 218–230). Roman Jakobson (1960) kõneleb muidugi kuuest

funktsioonist, kuid need võib filosoofiliselt kaheks taandada: emotiivse, referentsiaalse ja konatiivse osutavaks ehk mimeetiliseks, poeetilise, faatilise ja metakeelelise eneseleosutavaks ehk poeetiliseks (vt joonis 4).

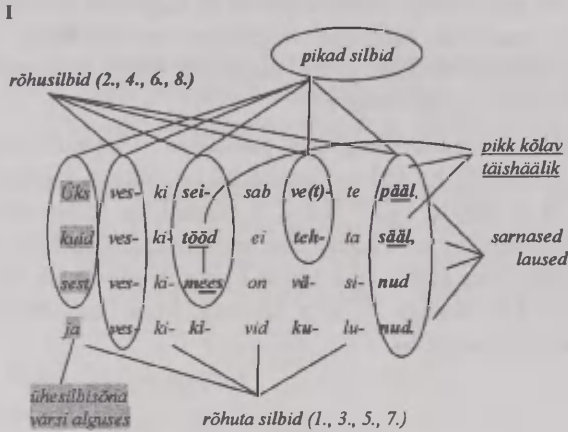

Joonis 4. Osutav ja poeetiline funktsioon.

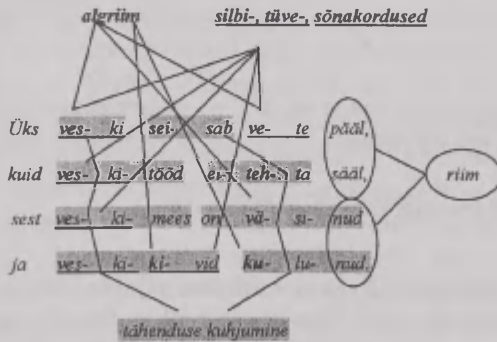
Poeetika suhtes näib ilmne, et ekspressiivsed kõneteod kalduvad rahuldama emotiivset funktsiooni (lüürika), assertiivid peamiselt referentsiaalset (eepika), direktiivid ja komissiivid aga konatiivset rolli (dramaatika). See on kirjanduse mimeetiline külg (mis hõlmab ka subjekti eneseleosutust). Siiski avaldub luulekunsti olemuslik eripära selles, et ta muudab esmaseks väljendusvahendite eneseleosutava funktsiooni, kuna jäljenduslik osutav funktsioon taandub pigem teiseseks. Selle eristus on tagantjärele projitseeritav juba Aristotelese *Poeetikasse*, kõnelemata klassikaliste romantiliste esteetikute, Gérard Genette'i vmt stiili-teoreetiku tundlikumast analüüsist: *the medium is the message*.

Kirjandus võimendab tavakõnes suhteliselt varjatud keelelise eneseleosutamise ja muudab kas näiliselt või tegelikult osutavad lausungid stilistiliseks eesmärgiks iseeneses, s.t tihti nihutades tähelepanu

väljenduste sisult väljenduste endi keelelisele olemusele. Eemaldudes sisust, avaldub luuletuse väljenduse tasandil mitmekesine häälikuliste, sõnaliste, lauseliste ja tähenduslike sarnasuste vastastikune üksteisele-viitamine. See on omane parallelistlikele keelelistele struktuuridele, mida luuletused kõige algupärasemalt on. Hästi iseloomustab seda nähtust joonis 5, avades ühe Hando Runneli lihtsa stroofi eri tasandi keeleliste ekvivalentide rikka vastastikuse viitamise (Merilai jt 2003: 36).

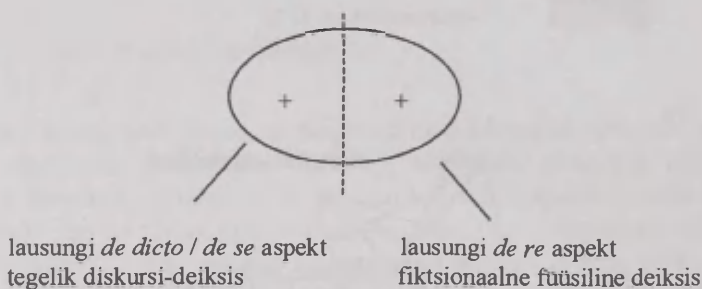
II

Joonis 5. Poetiline eneseleostutamine.

On ahvatlev pidada taolist keeleliste ja tähenduslike ekvivalentsuste vastastikust poeetilist eneseleviitamist samuti deiktiliseks, kuid see tundub eksitav. Ilmselt ei tööta deiksis kõikjal, pan-deiktiliselt, pigem avaldub keele põhilisem eneseleosutav funktsioon mitmel viisil, nii deiktiliselt kui ka teisiti. Seega kõik eneseleosutav keeles ei ole vältimatult deiktiline, sellist implikatsiooni ei teki. Vastupidi: võidakse väita, et kõik vastastikku refleksiivne keeles on ühtlasi ka poeetiline, vähemasti implitsiitselt. Et mõlemat nähtust iseloomustab fundamentaalne autoreferents, siis on see lihtsalt keele üldisem ja sügavam omadus. Arvatavasti seetõttu tunduvad luulelise väljenduse enesemanifestatsioonid üsna sarnased diskursi-deiksisega ja vastupidi: kuigi lähtuvad samalt juurelt, on nad siiski selgelt erinevad.

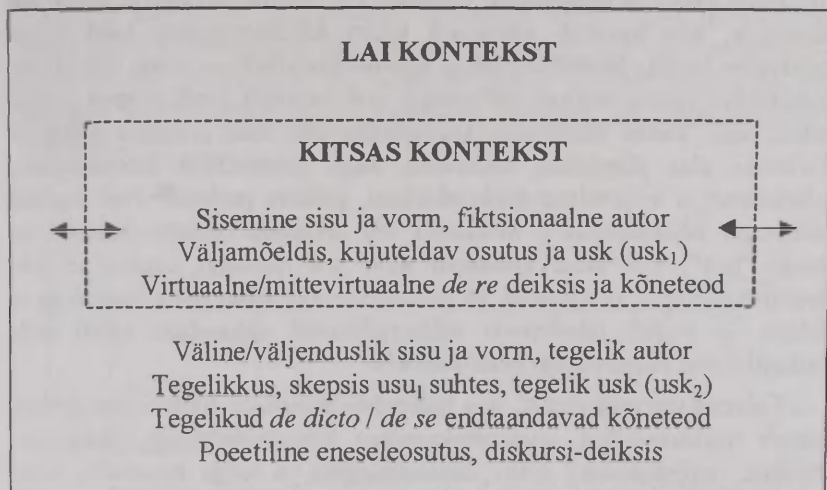
Seega, lisaks eelnevale lisajõuga poeetilise kõneteo EA(p) analüüsile, tuleb arvestada ka kultuurisemiootikast tuttava teise mudel-süsteemi (vt nt Lotman 1972: 18–23) võimalike retooriliste kõne-jõududega. *Pragmapoeetika* keskne idee seisneb kirjandusliku taju kahe konteksti mudelis: sisu aspekt ehk kitsas kontekst lõimituna väljenduse aspekti ehk laia kontekstiga — üks lausung, kuid kaks tähenduse ja kõneteo tasandit (vt joonis 6).

Joonis 6. Üks lausung, kaks vastuvõtutasandit.

Minu veendumusel leiab kogu keeleline suhtlus üldse korraga aset kahel kontekstuaalsel tasandil (kas mitte vaikiv fregelik ja wittgensteinlik mõte?). Kitsas ehk keelelis-semantilis kontekstis tõlgendatakse lausungeid üldiselt, võimalike ehk virtuaalsete maailmade taustal, kuna

laias ehk semantilis-pragmaatilises kontekstis fikseeritakse konkreetseid tähendused vastavalt tegelikkusele (vt joonis 7).

Joonis 7. Kirjanduse tajuaspektid.

Niisiis, kui keegi hüüab *Hunt tuleb!*, mõistame hästi lausungi üldist mõtet, selle kunatine tähendus selgub aga alles tegelikus olukorras: lugu võib olla hirmus tõde ohtlikul hundijahil metsas, teisalt lihtsalt süütu haned-luiged-tulge-koju lastemäng pargis. Siit kaks samaaegset konteksti, üldine ja konkreetne. Oskus neid mitte segamini ajada evib ellujäämisväärtust: on ülimalt oluline teada, kas isa või kes tahes naeratab ja pilgutab silma (retoorilise kõnejõu illokutiivsed märkijad), kui ütleb *Hunt tuleb!*, või tõepoolest püüab põgeneda paanikas.

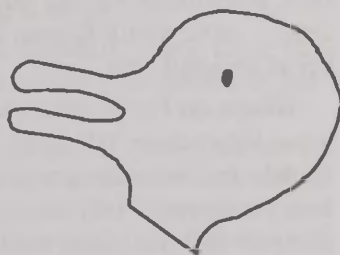
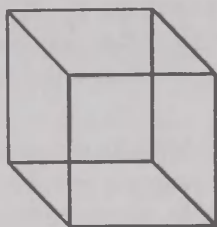
Kunstiline diskurss toob nende kahe tasandi erinevuse selgelt esile, harrastades kujuteldavat või tegelikku osutavat funktsiooni kitsas kontekstis (sageli endtaandaval, fiktsionaalsel või retoorilisel viisil), võimendades samas väljenduse eneseleosutavat funktsiooni laias, autor-teos-lugeja tegelikus väljenduslikus kontekstis. On tähtis, et publik ei torma lavale päästma Othellot ja Desdemonat nende kitsikusest või noomima Harpagoni, kuigi mõni, kelle isiklikke haavu on osatatud,

sooviks etenduse lõpetada. Mäng jääb siiski mänguks ja täiskasvanutena mõistetakse, mis on illusioon ning mis reaalsus. Kehtib üldine konventsioon, et lugu esitatakse fiktsionaalse autori vahendusel, kes ei ole ühelt poolt ei teosesisene jutustaja ega teisalt ka tegelik autor või lavastaja, kes kasutab näitlejaid teksti kehastamiseks, vaid tajuja teadvuses loodav kitsast konteksti hõlmav konstrukt — enam või vähem kujuteldav informeeritud vahendaja, kes vahetult avab süžeed jälgija silme ees. Tema olemasolu kujutatakse ette ehk usutakse mängult. Laiemas alas jälgitakse omakorda teksti metoodilist läbipõimitust, näitlemise ja väljenduse meisterlikkust, püüdes parimal viisil osaleda dialoogis Shakespeare'i, Molière'i või lavastaja endaga. Kunstis on isegi "hea", kui kitsa konteksti tõde või lausungi edukus ei läbi tegelikkuse testi, mis näitab, et taotleti midagi muud kui osutavat *de re* kõnet — sageli tähelepanu ümberjuhtimist väljenduse sisult selle stilistilistele, kunstilistele kvaliteetidele.

Teisene mudelsüsteem, mis kallerdub poeetilise funktsiooni ümber, ristub vertikaalteljel tavakeelekasutuse horisontaalsusega, kusjuures teisene (väljenduslik) saab põhieesmärgiks ja seega esmaseks, tava-pärane esmane (osutav) muudetakse aga virtuaalseks ja seega teiseks — hüppelauaks, rekvisiidiks, kuigi mitte ainult. Sisuküsimus, kas Anna lõpetab õnnelikult või veduri all, on antud teooria induktiivne alus, kuigi paadunud deduktiivse kirjandusteadlase silmad kalduvad sellest stilistika kasuks kergesti üle libisema ja niiviisi terviku vastu eksima.

Niisiis taandub kitsa skoobi kõneteo siirusetingimus kujuteldavaks usuks ehk mängult usuks, erinevalt laia konteksti tegelikust usust, mis on esimese suhtes kahtlev või uskmatu. Kahe konteksti ehk spontaanselt vahelduva tajuaspekti vaheline piir ei ole jäik, vaid võimaldab vastastikuseid üleminekuid. Laenates meetrikast selle tähistamiseks tsesuuri sümboli //, võib poeetilist lausungit *Lootused rābalduvad* formaalselt kirjeldada järgmist laadi valemiga nagu $R_{\text{metafoorne}} \text{ hüperbool} / \text{EA}(p)$. Või $R_{\text{metafoorne}} \text{ hüperbool} / \text{EA}(p) \dots A_{\text{ironia}}(q)$, kus kitsa konteksti implikatuurse sarkasmi või irooniaga võidakse vihjata sisule q à la "Nõukogude elu teeb kõik nāruseks"; viimane on ühtlasi heaks näiteks kitsa ja laia konteksti teineteisesse peegeldumisest, sest antud kõnekujund töötab sama hästi ka laias kontekstis. Tähelepanu vaheldub

spontaanselt luulelise komplekslausungi *de re* ja *de dicto* / *de se* aspektide vahel, kus kujuteldav usk (usk_1) ja tegelik usk (usk_2) vahetavad pidevalt kohti. Analoogiat pakub Louis Neckeri tajupsühholoogiline kuubik Wittgensteini *Tractatus*est (1996: 5.5423) või jänku/pardi pilt *Filosoofilistest uurimustest* (2005: II, xi) oma paralleelsete tajuaspektide vilkumisega (vt joonis 8). Sellist vaimset ringliiklust võib käsitada kirjandusliku, *resp.* kunstilise mängult usu (ehk kujutlus-) mänguna.

Joonis 8. Kahemõttelised tajuobjektid.

Seega käsitleb teooria luulet ja fiktsiooni kui kahepalgelist Janust ehk põhimõttelist piirinähtust, mis avaldub korraga kahes kontekstis: kitsas ehk teksti sisu mängult usu maailmas (mis võib aeg-ajalt, kuid mitte alati tegelikkusega kokku langeda) ja laias ehk autor-teos-lugeja tegeliku usu retoorilises maailmas. Laia konteksti kõnejõud ei rakendu enam propositsioonile nagu kitsas alas, vaid tema objektiks on kogu kitsa skoobi kõnetegu: mitte ükski *p* ehk *de re*, vaid $EA(p)$ ehk *de dicto* ja $R_{\text{metafoorne hüperbool}}//EA(p)[\dots A_{\text{ironia}}(q)]$ tervikuna kui *de se*. Esimese tasandi tähendus, *Sinn*, mille abil saavutatakse osutus, *Bedeutung*, muutub teisel tasandil ise sisuks ja refleksiivselt viidatuks — arvatavalt täiesti fregelik idee (vt Frege 1892).

Kui igapäevasuhtluses valitseb referentsiaalsus, siis luuleline diskurss põhineb keelelisel eneseleosutamisel. Poeetiline tegevus koondub kahe elliptilise tsentri ümber: üks lausung, kuid kaks eri jõukeset,

sisu ja kontekstuaalsed orientatsioonid. Sellest lähtuvaid kõrgemat liiki keelemänge ehk žanre kui keerulisi kultuurilisi konventsioone tuleb õppida, see ei ole kaasasündinud omadus. Esteetiliselt väljendust juhiavad rohked kunstilised piirangud ehk reeglid (ja nende rikkumise reeglid), mis on aluseks teisele mudelsüsteemile. Need sajad ja kümned kunstilise stiili võtted, loodud sajandite jooksul, on kõik rohkem või vähem eneseleostava toimega. Miskipärast avaldub keeles kestav tung liikuda demonstratsioonilt enesedemonstratsioonile, teate sisult teate vormi juurde: vahenditest saavad ise sõnumid. Ilmselt asuvad keele ja vaimu selgitamise sügavad juured just nimelt luules ja selle analüüsis. Keeleteadus ja filosoofia ilma poetikata ei ole iga kord mõistlikud, samuti kui poetikas ei ole tõelist mõtet ilma nendeta — mitte ainult Roman Jakobson, Juri Lotman või Martin Heidegger ei arvanud seda.

Nõnda on kunsti esmaseks sisuks ja tegelikuks objektiks just nimelt tema väljenduste tähendus ehk osutusviis, kuna referents maailmale kaotab oma esmatähtsuse ja muudetakse kujutuslikuks. Nii ei ole luuletuse sisuks mitte (või mitte ainult) tema kunatine teema (kui propositioonide jada või nende kokkuvõte), vaid rohkem poeetiline viis, kuidas antud teema on esitatud, tema vorm ja stiil. Väljendus ise muutub sisuks. Seega ei jätku laia tasandi retooriliste ilmsete osakõnetegude kirjeldamiseks referentsiaalsest ehk mimeetilisest analüüsist, vaid tuleb välja arendada autoreferentsiaalsuse käsitlus ja mõistevõrk. Tuleb asuda eemalt imetlemise asemel selgitama, kuidas teine mudelsüsteem lähemalt toimib.

Kirjandus

Frege, Gottlob 1892. Über Sinn und Bedeutung. — *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*. Neue Folge. Bd. 100, S. 25–50 (eesti k: Tähestusest ja osutusest. — *Tähestus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast* I. Koost. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, 1999, lk 22–43)

Jakobson, Roman 1960. Closing Statement: Linguistics and Poetics. — *Style in Language*. Ed. by T. A. Sebeok. New York & London: The

- Technology Press of Massachusetts Institute of Technology and John Wiley & Sons, Inc., pp. 350–377
- Loop, Neeme 2004. Kirjanduse analüütipärase käsitlemise alused. — *Sirp*, nr 4, lk 8
- Lotman, Juri 1972 = Лотман, Юрий. *Анализ поэтического текста. Структура стиха*. Ленинград: Издательство Просвещение
- Luuk, Erkki 2006. Kõnetegude teooria, illokutiivse loogika ja pragmapoeetika analüüs. — *Akadeemia*, nr 2, lk 399–438
- Merilai, Arne 2001. Poetic Speech Acts: A Hypothesis of Two Contexts. — *Trames. Journal of the Humanities and Social Sciences*. Vol. 5 (55/50), No. 2, pp. 157–176; vt ka: Poeetilised kõnetead. Kaks konteksti. — *Keel ja Kirjandus*, 2001, nr 1, lk 13–24; nr 2, lk 92–98
- Merilai, Arne 2003. *Pragmapoeetika: Kahe konteksti teooria*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (Tartu Ülikool. Teatriteaduse ja kirjandusteooria õppetool. *Studia litteraria estonica* 6)
- Merilai, Arne 2005. Pragmapoetics: A Theory of Two Contexts. — *Societas Linguistica Europaea. 38th Annual Conference. "Formal, Functional and Typological Perspectives on Discourse and Grammar"*. Valencia, 7th–10th Sept 2005, Universitat de Valencia, <http://www.sleuropaea.org/tiki-index.php?page=Abstracts+SLE+38>
- Merilai, Arne 2006a. Regarding Pragmapoetics: Deixis. — *Lausungist lausumiseni ja vastupidi. Multidistsiplinaarsed vaated deiksisele. De l'énoncé à l'énonciation et vice versa. Regards multidisciplinaires sur la deixis. From utterance to uttering and vice versa. Multidisciplinary views on deixis*. Ed. by D. Monticelli, R. Pajusalu, A. Treikelder. Tartu: Tartu University Press, pp. 271–285 (*Studia Romanica Tartuensia* IV)
- Merilai, Arne 2006b. Tervist, Erkki Luuk! — *Akadeemia*, nr 4, lk 898–902
- Merilai, Arne, Anneli S a r o , Epp A n n u s 2003. *Poeetika. Gümnaasiumiõpik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Pilv, Aare 2004. Piirjooni pragmapoeetika eeldustest, heuristilisusest ja tuletest. — *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 301–305
- Searle, John R. 1991. *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge, New York, etc: Cambridge University Press
- Searle, John R., Daniel V a n d e r v e k e n 1985. *Foundations of Illocutionary Logic*. Cambridge: Cambridge University Press

- Vanderveken, Daniel 1990. *Meaning and Speech Acts. Vol. II: Formal Semantics of Success and Satisfaction*. Cambridge: Cambridge University Press
- Wittgenstein, Ludwig 1996. *Loogilis-filosoofiline traktaat. Tractatus logico-philosophicus*. Tartu: Ilmamaa
- Wittgenstein, Ludwig 2005. *Filosoofilised uurimused*. Tartu: Ilmamaa

Professiooneetikad eetikateooriate valguses¹

Aive Pevkur

Kaasaegsete professiooneetikatega tegelemisel kerkib sagedasti üles järgmine küsimus: kas inimene, kes on hea spetsialist, hea professionaal, peab seejuures olema ka hea inimene? John A. Rohr pöördub analoogilise küsimusega antiikaega ning viitab asjaolule, et juba Aristoteles väitis, et hea inimese ja hea kodaniku vahel võib olla erinevusi (Rohr 2005: 1). Kodanikuks olemist saab vaadelda kui tolleaegset peamist ametit. Järele mõeldes tundub, et küsimuses, kuidas võrrelda head professionaali ja head inimest, on peidus professiooni- ning rakenduseetika sügavam tuum. Nimelt ei ole professiooneetikad klassikalise eetikateooria rakendused ühe eriala (ameti, kutse) piires. Samas ei ole päris selge, milline on rakenduseetikate teemadering. Ühest küljest käsitletakse üldisemaid eetilisi probleeme, mis on ühe professiooni tegevusväljal esile kerkinud. Näitena olgu nimetatud elu ja surma temaatika meditsiinieetikas. Teisalt aga käsitletakse arstiameti praktiseerimisega kaasnevaid piiranguid, näiteks informatsiooni käsitlemisel, patsientidega suhtlemisel jne. Tundub, et tegemist on kahe erineva teemaderingiga, kuid eetikadiskursuses käsitletakse neid rakenduseetikatena, tegemata vahet valdkonna ja professiooni eetilistest probleemidest kõnelemisel². Käesolev artikkel püüab heita põgusa pilgu praktiliste eetikate avarale väljale ning asetada sinna mõned maamärgid, seda eelkõige kahe valdkonna — meditsiini ja avaliku teenistuse näite varal. Need kaks valdkonda on välja nopitud seetõttu, et nad esindavad praktilise eetika kahte iseloomulikku suunda. Meditsiinieetika on valdkond, kus eetilised probleemid on tekkinud nii teaduse arengu kui ka

¹ Autor tänab Marju Lutsu täienduste ja paranduste eest.

² Meditsiiniga seonduvaid eetika valdkondi võib veelgi eristada. Nii väidab V. Parve, et tervishoiueetika on arstieetikast erinev nähtus (Parve 2000: 1015).

rollisuhete (arst-patsient) pinnalt. Meditsiinieetilised probleemid ning nendele lahenduste otsingud ilmutavad end universaalseina, olles seotud nii teaduse arengu kui arsti-patsiendi suhetes tekkida võivate probleemide universaalsusega. Samas on meditsiinieetika üks praktilise eetika vanemaid harusid. Avaliku teenistuse eetika esindab suunda, kus eetika käsitlemine on seotud partikulaarse raamistikuga, antud juhul seaduste, avaliku halduse mudeli, kultuuriliste eelistuste ning palju muuga.

Eetikateooriate kasutamine konkreetsete erialasisest moraali-probleemide lahendamiseks on üsna hiljutine nähtus. Süstemaatiliselt hakati professiooni- ehk kutse-eetikaid käsitlema ning seniseid norme kriitiliselt üle vaatama 1970-ndatel aastatel. Tollel ajal domineeris uue lähenemisenähtusena professioonieetikate kriitiline käsitlemine utilitarismi või kantiaanluse seisukohast (Cocking, Oakley 2001: 2). Just neid kahte teooriat peeti üldisemate moraalistandardite väljendusteks ning nendest teooriatest lähtumist teoreetilise lähenemise ja üldistamise aluseks. Ametid ise olid selle käsitlemise järgi suutmatud iseseisvateks eetilisteks üldistusteks. Nii kirjutas Robert M. Veatch 1981. aastal, et professiooni enda poolt loodud eetikal ei ole mingit mõtet ei teoorias ega praktikas. See viitab otsesele vajadusele üldisemate moraalistandardite järele (Veatch 1981: 106).

Hilisemal ajal on mõned autorid jõudnud äratundmisele, et mingi oluline osa professioonieetikast läheb kaduma, kui käsitleda ametialast käitumist vaid üldiste moraalnormide mõistevõrgustikes. Nii on L. Churchill ja C. Fried väitnud, et kantiaanlus ja utilitarism ei suuda käsitleda ametiga seotud rollist tulenevaid kohustusi ja omadusi, mis on iseloomulikud näiteks heale arstile. Fried on sama väitnud ka juristide ning L. Blum hea õpetaja kohta (Cocking, Oakley 2001: 2). Niisiis on professioonieetika käsitlemisel väiteid nii teoreetilise aluspõhja vajalikkuse poolt kui selle piirava ning kitsendava iseloomu tõttu ka selle vastu.

N. Preston väidab, et eetika on inter- või intrapersonaalne, samas kui avalik sfäär on supra- või impersonaalne (Preston 1996). Kuna avalikud institutsioonid nagu seadus, haridus, tervishoid, meditsiin, valitsemine ja majandus/äri avaldavad mõju tervele ühiskonnale, ei ole nendes valdkondades eetikast rääkimine täielikult vabade valikute vald. Seetõttu

kuulub rakenduseetika või praktiline eetika pigem avalikku kui eetika-sfääri. Selle tunnustamine, et eetilistel otsustel on mõju nii äride, majandusele kui ka laiemalt ühiskonnale, on teinud eetikast eraldi majandusharu (Hyatt 2005). See sunnib selgemalt küsima, millist rakenduseetikat vajab ühiskond ning kitsamalt professionid ise. Millistele alustele tuleb kutse-eetika rajada? Üldistades on küsimus selles, kas eetika alused mingi praktilise eetika valdkonna jaoks peaksid olema universaalsed või partikulaarsed.

Tulen lähemalt selle küsimuse käsitlemise juurde eetika rakendamisel meditsiini ja avaliku teenistuse valdkonnas. Esimene teadaolev eetilise aspektist arsti tegevust reguleeriv dokument oli Hippokratese vanne. Laialdasem diskussioon meditsiini eetiliste probleemide üle sai alguse Teise maailmasõja kuritarvituste järelkajana 20. sajandi keskpaigas, selle ülemaailmne tunnustamine eraldi distsipliinina jääb 1970-ndatesse aastatesse. Avaliku teenistuse eetikast hakati kõnelema pea samal ajal, kuid selle valdkonna jõuline esilekerkimine toimus alles eelmise sajandi 90-ndatel aastatel. Meditsiineeetika ja avaliku teenistuse eetika kui eraldi distsipliinide suhtelise nooruse taga on ühest küljest sarnased põhjused — ühiskondades hakati nägema ja tunnustama indiviidide ning gruppide individuaalseid erinevusi, nende õigusi evida erinevaid moraalseid väärtusi. Teisalt on põhjused erinevad. Meditsiineeetika rolli kasv on tingitud meditsiintehnoloogia poolt pakutavate võimaluste kasvust ning sellest tulenevalt uut tüüpi probleemide tekkest meditsiinis, mis on pigem moraalset kui meditsiinilist laadi. Avalikus teenistuses on nendeks põhjusteks riigi haldusmodelite mitmekesistumine ning ühiskondade multikultuursuse kasv.

Rakenduseetikad — universaalsed või partikulaarsed?

Enne rakenduseetikate kui omaette distsipliinide elujõu saavutamist reguleerisid meditsiini ja riigihaldamise eetilisi küsimusi tavad. Eelmise sajandi keskel olukord muutus. Meditsiinis nagu ka rakenduseetika teistes valdkondades hakati uut tüüpi eetilistele probleemidele lahendusi otsima klassikalistest eetikateooriatest. Samas ei pakkunud sellised käsitlused häid praktilisi lahendusi. Ometi on neis diskussioonides tunda

tugevat tungi universalismile. Esialgu vedasid teoreetilisi arutelusid USA teoreetikud ning nende poolt pakutud käsitlused levisid üle maailma. Tuntumaks bioetika teoreetiliseks aluseks on nn Georgetowni mantra ehk Beauchampi ja Childressi pakutud neli printsiipi (Beauchamp, Childress 2001). Viimasel ajal on hakatud Euroopas küsima selliste käsitluste rakendatavuse kohta euroopalikus kultuuriruumis (vt nt Häyry 2003).

Avalikus halduses on mindud teist teed ning lahendusi pakutakse konkreetse ühiskonna vajadustest lähtudes. Kui Terry L. Cooper kirjeldab teooriaid, mida on pakutud avaliku halduse nurgakiviks (sotsiaalne võrdsus Rawlsil, voores Lillal või avalik huvi Friedrichil, Flathmanil ja Goodsellil), ütleb ta, et need teooriad eeldavad taustana Ameerika Ühendriikide ühiskonda ja need ei pretendeeri universalismile (Cooper 2004). Seega vaatamata suhteliselt sarnastele tekkepõhjustele ning funktsioonile — tegelda teatud praktilise valdkonna eetiliste küsimustega, on üldisemad teoreetilised otsingud seni olnud erineva iseloomuga. Meditsiinieetikas on need suunatud valdkonna jaoks universaalsete aluste otsimisele, avalikus eetikas on enam tooni andnud konkreetsete lahenduste pakkumine ühele ühiskonnale.

Antud kontekstis tuleb kõnelda ka avalikust huvist, kuna avalikkuse tähelepanu mõjutab praktilise eetika, eelkõige professioonieetika normide kujunemist. Meditsiinieetika suhtes on avalik huvi olemas, kuid see on pigem kirjeldav ja refereeriv. Ei kiputa väga kergekäeliselt andma hinnanguid, mis on õige, mis vale. Meditsiin eeldab spetsiifilisi teadmisi, mida vastava hariduseta inimesel ei ole. Kuigi meditsiinieetika üldisemad põhimõttelised otsused mõjutavad suuremal või vähemal määral meist igaüht, jääb diskussioon nendes küsimustes ilma laiemapõhjalise kandepinnata. Samas ei saa alahinnata patsientide rolli arstide kutse-eetika standardite väljatöötamise motivaatorina.

Sama ei saa öelda avaliku teenistuse kohta. Avalikkuse huvi on selgelt määratlemata. Kui meditsiinieetikas võib tekkida olukord, kus teatud juhtumite käsitlemine võib tuua kahju nii patsiendile kui ka tema omastele ning rikkuda indiviidi privaatsust, siis demokraatliku riigihaldamise üheks eelduseks on läbipaistvus. Läbipaistvuse sildi all ei õigustata mitte ainult informatsiooni kogumist otsustusprotseduuride ja sellega seonduva taustainfo kohta, vaid kasutatakse ka *argumentum ad*

*hominem*³i. Avalikkuse huvi on mehhanism, mis sunnib riiki toimima selgelt ja läbipaistvalt. Kuigi ka ametnikud peaksid sarnaselt arstidega olema oma valdkonna spetsialistid, on nende teod suurema avaliku huvi luubi all kui arstide töö. Selleks et avalik huvi ka reaalselt mõjutaks avalikke teenistujaid oma professiooneetiliselt norme määratlema, peaks riik olema huvitatud teadlikust aktiivsest indiviidist nii kodanikuna kui ka riigi erinevate institutsioonide teenuste tarbijana.

Rakenduseetikad — professiooni- või valdkonnaetikad?

Meditsiinisfääri puudutavates eetikaküsimustes on võimalik vahet teha professiooneetikal ehk arstieetikal ja bioetikal/meditsiinieetikal kui valdkonnaetikal. Kui meditsiinieetika tarvitab oma käsitluste alusena filosoofilis-teoreetilisi arutlusi ning selle üle arutlevad filosoofid (kellest paljudel on ka meditsiiniline haridus³), siis arstieetika (õenduseetika, meditsiini sotsiaaltöötaja eetika jms) tugineb pigem arstkonna (õdede jne) pragmaatilistele vajadustele ja filosoofide roll neis diskussioonides on teisejärguline.

Avalikus halduses ei ole päris selge, kas kõneldakse pigem avaliku teenistuja kui professiooni või avaliku teenistuse kui rakendusvaldkonna eetikast. Avaliku teenistuse eetika-alases diskussioonis domineerivad avaliku halduse teoreetikud. Isegi kui kõneldakse avaliku teenistuse eetikast, siis on diskursus ikkagi pigem avaliku halduse keskne. Probleemipüstitused ja pakutavad lahendused on praktilist laadi. Klassikalised käsitlused eetikast ning eetikateooriad on taustalt kadunud. Küsitakse pigem üksikute väärtuste nagu usaldus (Marlowe 2004), vastutus (Petter 2005), aruandekohustus (Michael 2005) järele. Tekstidest leiame viiteid avaliku halduse teooriale, organisatsiooniteooriale, kuid on vaid mõni üksik viide eetikateooriatele. Eesti autorid käsitlevad eetika temaatikat avalikus halduses eelkõige seoses avaliku teenistuse eetikakoodeksi vastuvõtmisega Riigikogus 1999. a (Tallo 1999) ning

³ Eestis on tuntuimaks meditsiini filosoofiks filosoofiakandidaat Valdar Parve, kes on lõpetanud Tartu ülikooli arstiteaduskonna 1974. a.

selle rakendusprobleemidega (Saarniit 2003, 2005). Eetikast kõnelemisel nähakse praktiliselt kasulikke tagajärgi ühiskonnale. Nii kirjutavad K. Ahi ja L. Saarniit, et "Peamised eeldused avaliku teenistuse eetika-põhimõtete edendamiseks ning korruptsiooni vähendamiseks ja tõkestamiseks on korruptsiooniohtlike olukordade teadvustamine, neist arusaamine ning nende vältimise oskus" (Ahi, Saarniit 2000: 492).

Avalikus teenistuses kõneldakse eetikast normidele, seadustele ja koodeksitele viidates. Sisemise "eetilisuse" arengule viitamiseks kasutatakse terminit *integrity*⁴. Eetika ja (ameti)väärikus erinevad, kuna eetilised küsimused keskenduvad tavaliselt teatud situatsioonis sobiva käitumise standardiseerimisele. Väärikus kui mõiste ei püüa kindlustada sobivat käitumist mitte koodeksitele ja seadustele tuginedes, vaid toetudes sisemisele moraalsele suunitlusele, mis juhib avalikus sfääris professionaalselt tegutsejaid (Blijswijk *et al.* 2004). Sellise käsitluse puhul on märgata tendentse, kus eetikakäsitlus muutub üha positiivistlikumaks, õiguste/kohustuste vallaks ning *integrity*'le jääb kaalutluste vald. Samas ei toimu kaalutlemine mitte klassikalises eetilises arutluses argumente vaagides, vaid eetilisust "teostatakse" kaudsete vahendite abil, nagu personalipoliitika, tasustamine jne. Rahvusvahelised organisatsioonid pakuvad välja teatud hulga normatiivse iseloomuga alus- või põhiväärtusi, mida peaks sisaldama hea avalik haldus: seaduslikkus, erapooletus, läbipaistvus, efektiivsus jne (vt nt OECD 2000, EU 2004). Vastavalt Euroopa Liidu ja OECD soovitudele peaks nende väärtuste rakendamine tagama ametniku eetilisuse.

Kui meditsiinieetikas kerkivad küsimused nõuavad nende üle arutamiseks laiemat väärtuskonteksti (näiteks elu käsitlemine kristlikus, utilitaarses vm võtmes), siis avaliku teenistuse eetika küsimusteks on töökeskkond, viisakus kodaniku kui kliendi vastu, vastu võtta lubatud kingituste suurus (hinna piirmäär) jms. Ei küsita selle järele, millised olid kinkija motiivid. Pigem prevaleerib utilitaarne arusaam, et teol on

⁴ Olen hakanud tõlkima terminit *integrity* (ametniku)väärikusena. Seda eelkõige seetõttu, et selline tõlge on kasutusel Eesti avaliku teenistuse eetika-koodeksis. Vähemtähtis pole tunnetuslik põhjendus, et termin *ametnikuväärikus* suudab parimal viisil väljendada antud mõistet eesti keeles.

alati tagajärg, ning püütakse seada piire, millistel tingimustel tehtud teol on riigi haldamisele minimaalselt kahjulikud tagajärjed.

Kas hea professionaal peab olema ka hea inimene?

Tulen tagasi alguse juurde. Kui küsida, millised on hea haldaja kriteeriumid, siis Terry L. Cooperi seisukohast on avaliku halduse eetika teoreetilise struktuuri sobivaks nurgakiviks kodanikkondlus (*citizenship*). Selle järgi ei pea avalik haldaja olema midagi erilist või enamat kui vaid hea kodanik. Samas võib esitada John A. Rohri kombel kahtluse, et hea kodanik olemine ei pruugi alati kokku langeda hea (eetiline) inimene olemisega. Suhe sõltub riigikorra iseloomust, milles keegi naudib kodanikuõigusi ja täidab kodanikuks olemise kohustust. Riigikordades, mis taotlevad kuja, on häbenemata rassistlikud või sõjakad, ei saa samal ajal olla hea inimene ja hea kodanik.

Nii meditsiinieetika kui ka avaliku teenistuse eetika puhul jääb küsimus, kas arst või ametnik peaksid olema isiklikult eetilised (kuidas iganes me seda ka ei defineeriks) või piisab sellest, et otsused, mis mõjutavad teisi, ei tooks kahju või tooksid kasu võimalikult laialdasele hulgale inimestele. Melvin J. Dubnick ja Ciarán O'Kelly väidavad, et avaliku halduse uurimises peaks üldine eesmärk olema analüüs, kuidas avalik teenistuja teeb otsuseid dilemma-olukordades, arvestades bürookraatia poolt pakutavaid struktuure. Selles vallas moraaliotsuste tegemine (*moral reasoning*) ei nõua mitte metafüüsilisi spekulatsioone, vaid pigem moraaletsotsioloogiat (Dubnick, O'Kelly 2005). Selline käsitlus minimeerib veelgi eetilise-filosoofilise analüüsi rolli professionaalsete eetikate ja rakenduseetikate maailmas. Selle järgi ei peaks ametnik küsima, miks ta midagi teeb, vaid pigem õppima ära teatud mehhanismid dilemma lahendamiseks. Niisugune käsitlus professiooneetikast tundub eeldavat suhteliselt konstantseid tingimusi mingi ameti praktiseerimiseks. Samas, kui mingi professiooni esindaja kannab väärtusi, mida heaks professionaaliks olemine eeldab ning teeb seda pidevalt oma rolli laiemas kontekstis mõtestades, suudab ta kaasa minna väliste olude muutumisega, olgu selleks uued ravivõimalused või uus riigikord.

Järeldused

Eetika mõiste kasutamine praktiliste, professiooniga seotud valdkondade moraali-probleemide käsitlemisel on tekitanud olukorra, kus eetika piirid on hägustunud. Eetika filosoofilise distsipliinina, mis põhineb klassikalistel teooriatel, peaks probleemide käsitlemisel sisaldama normatiivsest teooriast lähtuvat analüüsi. Praktilise eetika puhul käsitletakse eetikana kõiki probleeme, mis võivad esile kerkida väärtuskonfliktides, näiteks professionaalse ja isikliku väärtushierarhia põrkudes. Diskussioonid erinevates rakenduseetika valdkondades võivad küll sisaldada eetika mõistet, kuid sisuliselt on tegemist moraaliaruteludega, mis pigem kajastavad tavamoraali (*common morality*) seisukohti ega püüagi valdkonnas esilekerkivaid probleeme sügavamalt analüüsida. Me peaksime ehk need valdkonnad, kus filosoofiline eetika on hääbumas, hoopis ümber nimetama, vältides eetika mõistet. Näited selle kohta on elus eneses. USA suurima avaliku halduse eetika ajakirja nimi on *Public Integrity*. NISPAcee (*The Network of Institutes and Schools of Public Administration in Central and Eastern Europe*) võrgustik muutis 13. konverentsil ühe töögrupi nime. *Working Group on Ethics in Governance*'ist sai *Working Group on Integrity in Public Governance*. Tulevikku ennustades võib öelda, et kui teoreetiline eetika jääb elama oma akadeemilist elu akadeemiliste seinte vahele ega püüagi tõsta professionaalsete eetikate ümber toimuvat teoreetilist arutlustaset, hakkab see mõjutama meie igapäevast elu. Peame kõik paratamatult tarbima teenuseid, mida erinevad professioonid pakuvad. See, et teenuse kvaliteedi üheks lahutamatuks komponendiks on ametieetika, on selgeks saanud. Selge ei ole veel, milline saab olema see kvaliteet.

Kirjandus

- A h i , K., L. S a a r n i i t . 2000 Eetikakoodeksite ja eetika infrastruktuuri osa korruptsiooni ennetamisel. — *Juridica*, nr 8, lk 492–498
- B e a u c h a m p , T. L., J. F. C h i l d r e s s . 2001 *Principles of Biomedical Ethics*. 5th ed. Oxford University Press

- Blijswijk, J. A. M. van, R. C. J. van Breukelen, A. L. Franklin, J. C. N. Raadschelders, P. Slump 2004. Beyond Ethical Codes: The Management of Integrity in the Netherlands Tax and Customs Administration. — *Public Administration Review*, Vol. 64, No. 6, pp. 718–727
- Cocking, D., J. Oakley 2001. *Virtue Ethics and Professional Roles*. Cambridge University Press
- Cooper, T. L. 2004. Big Question in Administrative Ethics: A Need for Focused, Collaborative Effort. — *Public Administration Review*, Vol. 64, No. 4, pp. 395–407
- Dubnick, M., C. O'Kelly 2005. Taking Tough Choices Seriously: Public Administration and Individual Moral Agency. — *Ethics and Integrity of Governance: A Transatlantic Dialogue*. Leuven, Belgium. Konverentsi materjalid
- EU 2004. *Main Features of Ethics Framework for the Public Sector*. Proposal by the Dutch Presidency
- Häyry, Matti 2003. European values in bioethics: why, what, and how to be used? — *Theoretical Medicine and Bioethics*, vol. 24, pp. 199–214
- Hyatt, J. C. 2005 Birth of the Ethics Industry *Business Ethics*. Summer 2005. — http://www.business-ethics.com/current_issue/summer_2005_birth.html
- Marlowe, J. 2004 Part of the Solution or Cogs in the System: The Origins and Consequences of Trust in Public Administrators. — *Public Integrity*, vol. 6, no. 2, Spring, pp. 93–113
- Michael, B. 2005 Questioning Public Sector Accountability. — *Public Integrity*, vol. 7, no. 2, Spring, pp. 95–109
- OECD 2000. *Building Public Trust: Ethics Measures in OECD Countries*. Paris: OECD
- Parve, Valdar 2000. Sissejuhatus tervishoiueetika diskursusse. — *Akadeemia*, nr 5, lk 998–1016
- Petter, J. 2005. Responsible Behavior in Bureaucrats: An Expanded Conceptual Framework. — *Public Integrity*, vol. 7, no. 3, Spring, pp. 197–217
- Preston, Noel 1996. *Understanding Ethics*. Sydney: The Federation Press
- Rohr, John A. 2005. Questions for discussion. — *Ethics and Integrity of Governance: A Transatlantic Dialogue*. Leuven, Belgium. Konverentsi materjalid

- S a a r n i i t, L. 2003. Eesti avaliku teenistuse eetikakoodeksi rakendamine. — *Avaliku teenistuse aastaraamat*. Tallinn: Riigikantselei, lk 31–33
- S a a r n i i t, L. 2005. A Public Service Code of Ethics Applied in a Transitional Settings: The Case of Estonia. — *Public Integrity*, vol. 8, no. 1, Winter 6, pp. 49–63
- T a l l o, Ivar 1999. Kommentaar avaliku teenistuse eetikakoodeksile. — *Juridica*, nr 4
- V e a t c h, Robert M. 1981. *A Theory of Medical Ethics*. New York: Basic Books

Vajaduse analüütikalt vajaduspraktikasse*

Valdar Parve

Võtmesõnad

Vajadus on üheks teljeks, mille ümber keerleb tervishoiupoliitikate, -institutsioonide ja -praktikate uurimine. Ta kujundab institutsioone, praktikaid ja mõisteid. Artikli teemaks on näidata vajaduse kategooria jagunemist vähemalt kolmeks allkategooriaks: objektvajaduseks, teleoloogiliseks vajaduseks ja tensioon- ehk pingvajaduseks ning põhjendada nende kasutatavust. Vajaduste taksonoomia, mis on vajadusest kirjutavate autorite enamiku huviks, ei ole selle artikli eesmärgiks. Siiski on vaja väikeriigi lugejale tausta kujundavalt käsitleda veidi ka viimast.

Sissevaade sotsiaalteaduslikesse vajadusekäsitustesse

Ehkki Cambridge'i majandusfilosoofile Amartya Senile¹ on vajadusi käsitlevate tööde eest 1998. aastal omistatud Nobeli majandusauhind, on *vajadus* siiani tavakasutuses loogilisi segadusi põhjustavaks mõisteks.

Pärast seda, kui Len Doyal ning Ian Gough² 1991. aastal olid avaldanud *Inimvajaduste teooria*³, ei tarvitse me vajaduste kohta enam sama sihiga kirjutada. Kuid juba kirjutatut on mõtet tunda.

* Artikkel on kirjutatud ETF-i grandil GFLFI 5495 toel.

¹ Sen 1989, 1992, 1998, 1999.

² Esimene neist on meditsiinieetik ja teine teose *The Political Economy of Welfare State* sotsiaalteadlasest autor.

Doyal ning Gough alustavad retooriliselt (peatükk "Kellele neid vajadusi vaja on?"), andes järgneva loendi:⁴

1. Ortodoksne majandusteadus: vajadusteks on eelistused, vajadused on eelistusteks.
2. Uusparempoolsed: vajadused kujutavad endast pinge ja ohu allikat.
3. Marksism: vajadused on ajaloolised.
4. Kultuuriimperialismi kriitikud: vajadused on rühmaspetsiifilised.
5. Radikaal-demokraadid: vajadused on diskursiivsed.
5. Fenomenoloogilised vajadusteoreetikud: vajadused olelevad sotsiaalse konstruksioonina.

Doyal ja Gough annavad sel viisil vajaduste teooria üsna üldise sõnavara, mida tasub tunda, isegi kui me seda otseselt tarvitada ei kavatse. Selline juurdeminekuviis eeldab, et meil lugejana on juba olemas ettekujutus vajaduse ontoloogilisest staatusest või et viimane ei ole siinkohal tähtis.⁵

Peatükis "Vajaduse grammatika" käsitlevad samad autorid vajadusi kolmeti: 1) kihudena, 2) eesmärkidena ja eesmärkide saavutamise strateegiatena ning 3) relativismi ja moraali kontekstis.⁶

Doyal ja Gough käsitlevad vajadusi sotsiaalteaduslikul üldisustasemel. Nende kirjutamisviis on ühteaegu nii hariv kui ka kõitev. Kuid see raamat on juba valmis ja auhindadega pärjatud⁷ ning me ei tarvitse sedasama uuesti kirjutada.

³ Doyal, Gough 1991.

⁴ Doyal, Gough 1991: 9jj.

⁵ Pean selget ettekujutust vajaduse ontoloogilisest seisundist samamoodi tähtsaks vajaduserahuldamise diskussiooni eelduseks, nagu on krokodilli olemasolu krokodilli ohtlikkuse diskussiooni mõttekuse suhtes.

⁶ Doyal, Gough 1991: 35, 39, 42.

⁷ *A Theory of Human Need* on pärjatud raamatuahhindadega "Winner of the Myrdal Prize 1992" ning "The Deutscher Prize 1993". (Gunnar Myrdal on Nobeli majandusauhinna saaja 1974, mida jagas oma ideoloogilise antipoodi Friedrich August von Hayekiga. Isaac Deutscher, uusvasakpoolsuse ideoloog, on rajanud auhinna fondi aasta parima marksismi käsitleva teose auhindamiseks.)

Ka füüsilise tervise ja autonoomiavajaduse ning vahendvajaduste paletti käsitlevad samad autorid sotsiaalteadusliku indiviidiülese mõistevõrgustiku abil.

Mis on liigitatud füüsilise tervise ja autonoomiavajaduse indikaatoreiks?

1. Elulemistingimused ja -võimalused: eesootav eluiga, suremus ja eriti laste suremus. 2. Füüsiline ebatervis⁸: võimalus elada piina tundmata; laste võimalus normaalselt areneda; tõbede väljaravitavus ja tõvesurmade vältitavus. 3. Vaimutalitluse häired. 4. Kognitiivne deprivatsioon.⁹ 5. Majanduselust osavõtu võimalused — et on elatist pakkuvat tööd ja seejuures ei puudu vaba aeg.¹⁰

Mis on neil liigitatud vahendvajadusiks?

1. Joogivesi ja toit. 2. Turvaline elukoht. 3. Ohutu töökeskkond. 4. Ohutu füüsiline keskkond. 5. Asjakohane tervishoid. 6. Turvatud lapsepõlv. 7. Esma- ja lähisuhted. 8. Füüsiline julgeolek. 9. Majanduslik kindlus.¹¹

Doyal ja Gough kaardistavad vajaduste maastikku eeldusel, et on olemas objektiivsed vajadused, mis on vajaduseks ka sel juhul, kui inimesed ise — need, kellele need vajadused omistatakse! — ei oska vajadusi oma vajadustena ära tunda ega väljendada.¹² Viimane käsitlus langeb ühte vajaduste objektiteooriaga, s.t nende käsitlemisega indiviidile kasuliku objektina.

⁸ Negatiivse tervise ja positiivse tervise mõisteid olen käsitlenud artiklis Parve 2002–2003.

⁹ *Deprivatsioon*, eesti omasõnaks on *kaostus* = ilmajätt või ilmajäämine või ilmaolek.

¹⁰ Doyal, Gough 1991: 171–190.

¹¹ Doyal, Gough 1991: 191–193.

¹² See-eest on olemas eksperdid ja poliitikud, kes seda oskavad!

Säärane käsitlus ürgneb sotsiaalsühholoogina kirjutava Abraham Maslow' "Inimese motiivide teooriast".¹³ Pärast Maslow'd on McCloskey¹⁴ toonud vajadustest rääkimise ka poliitika filosoofia keelde. Nende najal ja nende vajaduskeele sõnastikku analüüsides on kirjutanud Liss.¹⁵

Vaadeldes vajaduse probleeme, mis on kas eos või mõnevõrra teistsuguses arutluskeeles juba esindatud nii Maslow'l, McCloskeyl kui ka Doyalil ja Coughil, võtan enda eeskujuks Lissi lähenemisviisi, kelle juhtmõtteks on: siin on vajaduse probleem ja mina olen analüütik.

Visandades edaspidiseks vajaduse kolmeti: *objektina*, *eesmärgina* ja *pingena* (olemuslikemaks pean viimast), olen sunnitud möönma, et analüüsi tulemustest sõltumata mängib arutlustes nii mõõdanikus kui ka edaspidi esimest viulit objektvajaduse teooria — vajaduse samastamine *objektiga*, mida vajatakse. Vähemalt tervishoiuteoreetilistes arutlustes on see muutumatult nii.

On ebatõenäoline, et aramusliidrid muudavad sõnavara ning et ühiskond vahetab aramusliidreid. Seetõttu vajaduse praktiline käsitlemine objektina vaevalt et taandub. Siiski jätan oma juhtmõtteks, et vajaduse teoreetiline käsitamine *objektina* on tervishoiu- ja sotsiaalpoliitikate strateegilise värskendamise seisukohast ebasoodsaks lähtepositsiooniks. Sellest hoolimata avalikkuse poolt pigem suurendatakse kui pisendatakse vajaduse objektina käsitamise rolli, sest et objektiteooria kergendab teoreetilise ettevalmistuseta inimese osavõttu jaotusealastest diskussioonidest, kuna pingvajaduse teooria sisestamine arutelu põhikoetisse muudab võhikute osavõtul toimuva arutelu ebakohad nähtavaks.

Vajadus on tsirkulaarne

Käsitlen vajaduse mõistet püüdega näidata vajaduse neid "valentse", mida saab nii- või teistsugust laadi ülesannet lahendavate "radikaalidega" küllastada.

¹³ Maslow 1943.

¹⁴ McCloskey 1976.

¹⁵ Liss 1986.

Kordan vajadusdiskussioonide komistuskivi: mida lähemal on vajaduse mõiste teoreetilist teadmist mitte eeldavale tavamõistele, seda enam võetakse ta praktilistes, näiteks “tervishoiuvajaduste” arutlustes omaks. Sellega viiakse vaikimisi arutluse piirest välja vajaduse protsessilised komponendid — vajaduserahuldamine niisuguse tegevuse kaudu, mis ei ole vahetult objekti manustamise tegevus.

Olgugi artikli üheks sihiks vajaduse *ontoloogiline* staatuse esiletoomine, pean vajaduse mõiste kasutuselevõtu viiside konkurentsis eelislähenemisviisiks keeleloogilist käsitlemist. Nii ontoloogilise kui epistemoloogilise määramatuse tõttu toimuva juhusliku eksimise võimalus on väiksem, kui toetuda *vajaduse* keelendina kasutamise viisidele, mis on arutlustes kõige silmanähtavamad ja kõige täpsemini fikseeritavad.¹⁶

Vajadust on võimalik uurida nii, nagu see oleks indiviidi karakteristik (1), ja nii, nagu see oleks väljaspool inimest leiduv asi (2), millesse inimesel on mingisugune suhe.

Esimesel juhul on vaja uurida indiviidi loomust kas bioloogilisest, psühholoogilisest või sotsiaalsest aspektist. Teisel juhul peab uurima väljaspool indiviidi olevaid asju ja indiviidi suhet neisse.

Et vastata, milline meetod on vajaduse uurimise korrektseks meetodiks, on vaja eelnevalt omada ettekujutust vajaduse ontoloogilisest seisundist.

Vajaduse ontoloogilise seisundiga seoses on hulk õigustatud küsimusi. Sõnastan neid:

Kas *vajadus* tähistab asja, mida indiviid vajab, ja mis põhimõtteliselt saab eksisteerida ka indiviidist lahus (nagu joogivesi ja toit eksisteerivad inimesest lahus), või on vajadus inimelu fenomen, mis ei saa eksisteerida väljaspool inimest ja temast lahus (näiteks lähisuhted ja emarmastus)?

¹⁶ Sellele seisukohale olen saanud sageli vastuväiteid: keelelise kuju alusel eristamine polevat veenev. Vastan: lause “Eesti sõdur sööb putru ja on vapper” tähistab ühel juhul ainsust ja teisel juhul määramata mitmuse. Kumba nimelt, selgub kontekstist. Kuid kindlasti see ei eksi, kes ütleb, et ta kasutab seda lauset ainsuses, ega ka see, kes kasutab sama lauset mitmuse väljendamiseks.

Kas *vajadus* on vaid vajaduse mõiste kasutaja poolt eelistatava mõistevõrgu “silm”, millel ei ole teist ülesannet kui kasutajale sobivate mõttestruktuuride väljasõelumine paljude võimalike hulgast?

Kas *vajadus* on sisukas mõiste ka enne tema täitmist empiirilise sedastatava sisuga või on *vajadus* senimaani sisutühi loogiline struktuur, kuni ta ei ole täidetud empiirilise sisuga?

Mis on vajaduse empiiriline sisu? Kas vaid see, et kindlaks on määratud tema ruumiline paiknemus ja muud suhteliselt täpselt fikseeritavad parameetrid?

Või ehk on vajadus hoopiski suhe selle vahel, mis juba on, ja selle vahel, mis peaks olema — s.t tegeliku ja soovitava suhe? Kui viimane oletus kehtib, siis on vajaduse uurimiseks tarvis kasutada hoopis teistsugust meetodit kui eelmisi küsimusi vastates.

Vajaduse mõiste loogiline tuumik

Lihtsaim viis eeltoodud küsimusi segadust suurendamata ohjata on järgmine. Uuri ja valib meetodi, mille kohta tal on põhjust uskuda, et ta seda valdab. Peenmetoodikate rakendamine järgnegu siis, kui on selgunud, et põhimõtted on õigustatud.

Valin lähtemeetodiks loomuliku keele vajadusemõiste analüüsi.

- Esiteks, sõnaga “vajadus” saab teha mitmesuguseid lauseid. Koh-tame selliseid nagu *P vajab X-i*, *P-l on vajadus X-i järele*, *Esineb vajadus X-i järele*. (*P* on siin isik, patsient, klient, persoon, *X* aga see, mida *P* vajab.)

Seda liiki laused väljendavad puudust, vaegust, vajakut, defitsiiti, ent ka diferentsi, seisundite erinevust. Tavaliseks viisiks, kuidas sellist mõistet rakendatakse, on lause *P-l ei ole X-i*. “Nälgijail pole toitu. Suitsumehel pole tubakat. Kodutul pole kodu. Nad vajavad seda, mida neil ei ole.” Annan neile *teleoloogilise* ehk *eesmärkvajaduse* nime.¹⁷

¹⁷ Liss 1986: 2.

- Teiseks võib sõna “vajadus” tähistada mingit jõudu või seisundit või pinget, mis leiab aset indiviidi organismis või hinges. Kui keegi ütleb: *P vajab X-i*, võib ta pidada silmas, et *P* organismis või psüühikas peitub pingeseisund, motiveeriv tegur või vallandav/vallandatav jõud.

See motiveeriv jõud töötab mõnel juhul ajamina, vallandades käitumise mitmeid võimalikke liike. Seda vajaduste klassi iseloomustab lause “Suitsumees vajab tubakat”, mida lugedes või kuuldes näeme vaimu-silmas, kuidas isik väljendab oma käitumise või ka sõnadega temas valitsevat pinget. Ta näitab, et ta saab vähendada oma pinget tubaka suitsetamisega. Nimetagem see liik vajadusi *pingvajadusteks ehk tensioonvajadusteks*.

Tensioonvajadus võib olla põhjustatud indiviidi sünnipärasest füsioloogilisest soodumusest, kuid ta võib niisama hästi eksisteerida ka tingitud refleksina.

Toon ka näite vajadusest kui sünnipuhusest, ent tingitud refleksist: ema on last kandes kas kehtvalt suitsetanud või on ta endale alkoholi manustanud või ei ole ta oma vere suhkruisaldust reguleerinud. Lapsel on selle tagajärjel sünnipärane tehisk nikotiini- või alkoholi- või suhkruvaegus, mistõttu ta füüsiliselt ja ka psüühiliselt piinleb. See piin on meditatiivne ja psühholoogiline tõik. Suuremaks kasvades on see laps tekitatud pingest sünenenud kannatuse tõttu närviline, püsiv või vägivaldne. Toodud näide kehtib ühteaegu nii kaasasündinud kui ka tingitud vajaduspinge kohta.

- Kolmandaks, *vajadus* objektina. Eespool mainitud kaks jaotust ei kata sõna “vajadus” rakendamise kõiki malle. Kui keegi lausub, et *X on P vajadus*, siis viitab vajadus siin *X-i* kui eset väljaspool *P-d*: *kehaline ja hingeline kindlusetunne on lapse vajadus, ratastool on jalutu vajadus, insuliin ja süstal on suhkurtõbise vajadus, helimajakas ja juhtkoer on pimedate vajadus jne.*

Laused *morfiin (või insuliin) on praegusel hetkel patsiendi P vajadus* ning *P-l on vajadus morfiini (või insuliini) järele* ei pruugi olla tähenduselt identsed. Arsti poolt lausutuna on esimest tüüpi lause *objekt-vajaduse* väljenduseks, kuigi patsiendil endal võib puududa konkreetse ravimi vajadus kõigis kolmes vajaduse tähenduses.

Patsiendil puudub vajaduspinge viimatinimetatute suhtes *pingvajaduse* mõttes seni, kuni arst ei ole neid medikamente patsiendi objektvajadustena käsitlenud ja neid seejärel teiseks patsiendi pingvajaduse rahuldajaiks.

Mõnda vajadust on võimalik lihtsa vaatluse teel kindlaks teha: *P* otsib värisevi käsi süstalt, et manustada endale morfiini. See väljendabki tema pingeseisundit ja *tensioonvajadust*. Pöördusuhet arsti poolt käsitletava objektvajaduse ja patsiendi pingvajaduse vahel siiski ei ole. Mõnel juhul (näiteks morfinismi puhul) on arsti eesmärgiks patsiendi pingvajaduse elimineerimine. Teisel juhul (näiteks epilepsiaalduvuse või psühhosomaalsete korral) on arsti eesmärgiks patsiendis pingvajaduse tekitamine tema poolt väljavalitud medikamendi suhtes.

Objektvajaduse ja pingvajaduse võrdlus

Kui keegi lausub, et *ratastool on jalutu või alakehahalvatu vajadus*, siis ta ei püüa ütelda mitte seda, et igal jalutul on organismis või hinges pinge, mille rahuldamiseks on vaja ratastooli, vaid et *ratastool on niisuguses seisundis inimese jaoks üldiselt kasulik*. Seega ta kasutab sõna “vajadus”, tähistamaks abstraktset kasulikkust. Konkreetse vajaduse ja abstraktse kasulikkuse eristamata jätmise korral tehakse klassifitseerimisviga, mille järel arutelu järeldus ei kehti loogika mõttes, ehkki võib meid pragmaatiliselt rahuldada.

Isikul võib puududa vajadus paljude temale kasulike asjade järele. (Samal ajal võib temas olla tugev vajaduspinge paljude kasutute või koguni kahjulike asjade järele.)

Näiteks, kui keegi meist ütleb, et *prillid on P vajadus*, siis ta ei ütle mitte kui midagi vajaduse kohta — ütleb hoopiski objekti, s.o prillide kohta, et need oleksid tema teada *P*-le kasulikud. Ta ei ole seejuures ütelnud, kas *P*-l üldse on mingit vajaduspinget prillide suhtes. Aga kui ka on, siis ta pole veel ütelnud, kas see tuleneb sellest, et *P* ei näe liikluse märke (1); et ta ei näe lugeda (2); et ta pea valutab, kui silmadega töötab (3); et ere valgus sunnib silmi kistama (4); et töö juures hüppavad killud silma (5); et vastutuul sunnib silmi sulgema (6). Pinge

aga sünnib just nendest loetletud asjaoludest. Samas ei pidanud lausuja lause *X on P vajadus* ütlemiseks tingimata teadma, kas ja milline nimetatud pingeist on *P vajaduse* allikas! Kui selle lause retsipient arvab siiski teadvat, mida ütleja mõtles, siis ta sooritab oma järelduse omaenda implitsiitsetest eeldustest lähtudes.

Juhul kui arstirohi, ratastool, soe söök ja puhkus mudaravilas on hinnatud isiku vajadusteks ning kui on ühtlasi ka õige, et vajadusi rahuldatakse, siis tuleb rahuldada arstirohtu, ratastooli, sööki ja mudaravilat, mis otseses tähenduses on mõttetus! Kuid kaudses tähenduses see võib ka olla mõttekas. Näiteks rahuldatakse seega hästi ravimi, ratastooli või söögi valmistajat või müüjat.

Vajaduse käsitlemine objektina peidab endas teistki silmatorkavat vastuolu. Vaatlen kahte erinevat lauset: *mul on minu vajadus X* ja lause *vajan X-i*.

Eeldades, et 1) vajaduseks on objekt ning et 2) vajaduse rahuldamisest rääkimine on vajaduse käsitlemise adekvaatne viis, pean soostuma järeldusega, et a) vajaduse rahuldamine tähendab vajaduse elimineerimist, b) vajaduse rahuldamiseks tuleb elimineerida objekt, c) objekti elimineerimine on positiivse väärtuse (*mul on minu vajadus X*) elimineerimine. Kui vajaduse rahuldamine on vajaduse elimineerimine vajaduse rahuldamise teel ning kui puhas joogivesi on inimese vajadus, siis loogiliselt korrektne vajaduse rahuldamine on vabanemine puhtast joogiveest! Pragmaatiliselt on see järeldus muidugi kohatu.

99% tõenäosusega vajaduse probleemi tavakeeles arutaja ei soovi tulla eeltoodud tulemusele, kuhu analüütik jõuab paratamatult.

Siinsel juhul on raske oletada muud põhjust, kui et tavakeeles vajaduse üle arutlevad isikud tsirkuleerivad vajaduse objektina käsitlemiselt vajaduse käsitlemisele pingena ja seda tähele panemata jälle tagasi vajadusele kui objektile, tehes seda refleksioonivabalt.

Seega on osutatud paarile põhjusele, miks tavakeele *objektvajadust* vajadusteooria aluseks võttes ollakse inimese käitumise ja vajaduste seletamisel ühekülgne ega suudeta inimese aktiivvajaduste kohta väljendada midagi konstruktiivset.

Vajadus kui pinge versus vajadus kui eesmärk

Tavalises kõnes esineb rohkem kui üks lausemall, mis võimaldab vajaduskontseptsiooni viljakat rakendamist. Põhijoontes esindavad need vajadust kui eesmärki ja vajadust kui pinget. Vaatleme: *P tunneb vajadust X-i järele ning see vajadus X tuleb rahuldada*. Need laused ei ole normatiivselt samased. On mõtet viimasest vahetegemisest hoolikalt kinni pidada ning on eksitav neid kahte tähendust omavahel segamini lasta. Näiteks, kui inimene on janus, siis ta tunneb pinget, mida nimetatakse kas januks või veevajaduseks. Kui see vajadus on kasvanud küllalt suureks, siis on vaja teha midagi janu kustutamiseks, s.t vajaduse rahuldamiseks. (Seejuures olgu välja toodud, kas tegemist on otsuse- ja endaabivõimelise või -võimetu indiviidiga. Ka otsused patsiendi suhtes seoses ravimite tarvitamisega ning abitu suhtes seoses väljaspoolse abi vastuvõtuga olgu seotud sama eeldusega.)

Teleoloogilise vajaduse ehk vajaduse kui eesmärgi eripärasuse saab tuua nähtavale lauses *P vajab X-i, selleks et Z*. Näited: *P tahab süüa, selleks et suuta töötada; P vajab puusaproteesi, selleks et suuta käia; P-l on vajadus ratastooli järele, selleks et suuta iseseisvalt liikuda*.

Kindlasti esineb kõnealustel juhtudel pingvajadus. Niisama kindlasti on neil juhtudel olemas ka eesmärk — eeldusel muidugi, et *P* on enesedeterminatsioonivõimeline. Kui *P* seda ei ole, siis eesmärkvajadus võib leida aset kellegi teise kui *P* vajadusena. Kuid objektvajadusest ei ole siinkohal õige rääkida. Sööök, tehisiiges ja ratastool, s.o objektid, ei ole siin vajadusiks. Nad on *P* vajaduspinge leevendamise abinõudeks — *P* individuaalse eesmärgi saavutamise vahenditeks.

Vajadusest vajaku terminites kõnelda — see tähendab käsitada vajadust nii, nagu võiks see vajadus olemas olla ka ilma, et see isik, kelle vajadus on jutuks, ise seda vajadust teab. Sel juhul aga see ei oleks seesama mõiste *vajadus*.

Leidub kehalisi vajadusi, mille vajakut inimene ei suuda ohjata teisiti kui vaid lühikest aega — hingamist 2...4 minutit või urineerimist 2...4 tundi, ja me kõneleme neist nimelt vajaduse keeles ning need vajadused on sillaks oleku vahel, mis on ja selle vahel, mis peaks olema.

“Mul on vaja pissile” erineb mõnedel juhtudel ravimivajadusest, kuid teistel juhtudel mitte. Valusündroomi ravi puhul ta sarnaneb sellega otsustavalt. Nagu me ei saa põie tühjendamist piiramatult kaua tagasi hoida, ilma et see meid vigastaks, nii on ka valu selline asi, mis tapab meid, kui me teda ei vaigista. “Mul on vaja pissile” — see lause ei ütle midagi spetsiifilist vaadeldava inimese kohta, sest nii on kõigi inimeste puhul (väljaarvatud alakehaparalüüsiga haiged, kelle uriin voolab välja, nii et nad seda ise ei taju; viimastel ei esine ka puudumisest või vaegusest põhjustatud vaevust, mida urineerimine saaks rahuldada).

Terve inimene võib aga tahtega põietühjendamist tagasi hoida. Mida tugevamini ta seda teeb, seda pingsamaks muutub tema urineerimisvajadus nii tema kehas kui ka hinges — ta mõtleb selle peale vahetpidamata — ning vajadus on sellel juhul oleva ja tuleva soovitava seisundi erinevuse väljenduseks.

Vajaduspinge kasv uriini tahtliku kinnipidamise läbi on sotsiaalselt tingitud ja seotud tugeva tähelepanuga sellele tegevusele. (See asi saab olla teisiti vaid raske psüühikahäire korral. Raske somaatilise tõve (kasvaja vms) korral ei ole uriini tahteline kinnihoidmine seevastu tõenäoline.) Mida tugevam on uriini tagasihoidmise motiiv, seda tugevam on urineerimise ping vajadus. Gareth Moore pakub näiteks, et võrrelda seda pinget eeldusel, et te jalutate metsas koos hea sõbraga ja eeldusel, et te jalutate linnas koos paavsti endaga.¹⁸ Esimesel juhul te rahuldate vajaduse peatselt lähema puu taga. Teisel juhul kasvab teie vajadus sotsiaalseil ajendeil mõõtnatult suuremaks kui esimesel. Lõpuks kasvab see vajadus vastupandamatuks. Ent see on ühtlasi niisugune vajadus, mille maksimaalne võimalik rahuldamata jätmine ei too kaasa indiviidi hukku.

Kui aga sukeldume ilma akvalangita, siis hingamisvajaduse maksimaalne võimalik rahuldamata jätmine toob kaasa surma. Hinge ei ole võimalik kinni pidada piiramatult, vaid ainult selle hetkeni, kui isik kaotab teadvuse ja hingamine muutub automaatseks. Kui see juhtub vee all, siis indiviid upub. Hingamisvajadust tunneb indiviid nii vee all kui vee peal. Vee all ta ei tunne selle vajaduse vähenemist ega saa seda vähendada, ehkki teab, et mitte hingata on eluliselt tähtis, et vältida

¹⁸ Moore 1995: 198.

uppumist. Mingist hetkest kutsub hingamisvajadus esile mittetahtelise hukutava vajaduserahuldamistegevuse.

Neid olukordi reflekteerides leiame, et meil on ka teist taset vajadusi: meie eluliseks vajaduseks on olla niisugustes tingimustes, et meie tuntud vajadused oleksid kooskõlas meie vitaalsete eesmärkidega. Me oleme eluliselt sunnitud vältima olukordi, milles meid ajendab ülitugev motiiv — tahe mitte teha seda, milleks meid sunnib meie vitaaleesmärk (kehavajadus, kehaline pinge). Vitaaleesmärgi ja kehavajaduse rahuldamise ebakooskõla kahetsusväärsemaid näiteid on depressiivse isiku enesetapp, millega elimineeritakse kehaline pingvajadus, mida isik ise tajub kui hingelist pinget.

Ravi(mi)vajaduse ja vajaduskontseptsioonide suhtest

Ravimivajadusega seoses leiab vajadus aset mitmel viisil: 1) *pingvajadusena*, kui patsiendil on paha või valus, 2) *objektvajadusena*, kui arst määrab patsiendile “*vajaliku ravimi*”, mille suhtes patsiendil ilma arsti (või ka mõne teise isiku mõjustuseta) pingvajadust ei ole, 3) *eesmärkvajadusena*, kui haigla komplekteerib oma apteegi ravimivarud oletuslikku tarvitamisstrateegiat, eelnenud perioodi praktikat ja kokkuleppel põhinevat ravijuhist silmas pidades.

Pingvajadus ürgneb 1) patsiendist endast. Sel juhul on tema tekke põhjus tavaliselt kehaline, psüühiline või sotsiaalne või nende kombinatsioon. Kuid pingvajadus võib ka ürgneda 2) arstist, kes patsienti nii või teisiti informeerides sünnitab patsiendi hinge või kehasse pinge, mille rahuldamiseks on vaja ravimit. See pinge võib langeda ühte tõvest sünnitatud vajaduspingega, kuid võib ka sellest erineda, nii et neil pole midagi ühist.

Objektvajadus väljaspool põhivajaduste loendit on eeskätt sotsiaalselt determineeritud nähtus. Arsti diagnostilise tegevuse järelmina määrab patsiendi objektvajaduseks oleva ravimi kindlaks kas sama või mõni teine arst ning sellel objektvajadusel ei tarvitse olla patsiendi pingvajadusega seost ega pruugi objektvajaduseks olev ravim leevendada

selle patsiendi ühtegi pinget viisil, mida patsient tõlgendab ravimi toimena tema pingele.

Nii haiglapatsiendi kui ka kodupatsiendi puhul kerkib patsienti käsitleva isiku ette kaks empiirilisel vastatavat küsimust: 1. Millist liiki ravimite suhtes kogeb patsient pingvajadust ning millist liiki ravimid on tema suhtes vaid objektvajaduse seisundis (s.t kasulikud olenemata sellest, kas haige neid nõudleb või ei)? 2. Milline on vaatlusaluse patsiendi puhul pingvajaduskriteeriumeile ja objektvajaduskriteeriumeile vastavate ravimite proportsioon?

Nende küsimuste filosoofilisel vastamisel on vähe mõtet, empiirilisel vastamisel aga suur mõte. Nappiva ravimiressursi või ravi(mi)raha puhul tehakse praktilisi valikuid, mis mõnikord seisnevad ravimimastamise vähendamises või odavamate kallimatele eelistamises. Sellel teol võib olla kaalukaid sotsiaalseid ja psühholoogilisi tagajärgi. Näiteks, jättes ära vähem kui 30% ravitõhususega toimiva ravimi (protsent on nimetatud mõne teise samatüübilise ravimiga võrreldes), mille suhtes on patsiendil välja kujunenud pingvajadus, tekitab arst nii endale kui ka haiglale patsiendiga suhtlemises tõsisemaid komplikatsioone, aga niisama kalli kuni 60% ravitõhususega objektvajadusravimi ärajätt, kui selle suhtes ei ole patsiendil pingvajadust, kulgeb valutult. Arsti tegevuse õigustamise suhtes omab säärane eritus mõtet. Arst õigustab oma tegevuskava kahes suunas: patsiendi suunas (omavahel konkureerivad patsiendi rahulolu ja patsiendi instrumentaalselt sedastatav heaolu) ja haiglaökonoomilises suunas. Mõnikord õigustab ta veel kolmandaski — kõlbelises suunas, mis erineb kummastki.

Pangem tähele haiglapatsiendi ja kodupatsiendi erinevust arsti otsuse aspektist. Keskmise haiglapatsient on keskmisest kodupatsiendist raskemalt haige, kuid arstlikud otsused haiglapatsiendi ravimivajaduse suhtes põhjustavad arstile vähem vähem moraalselt koormust. Haiglapatsiendiga tegeldes ei ole arstil vaja nii pingsalt mõelda patsienti tabavate sotsiaalsete järeلمite peale, mis võivad kodupatsiendiga tegeldes olla ootamatud, kui arst ordineerib 90%-lise subsiidiumiga ravimi asemel nullsubsiidiumiga ravimi, mille ostuga haige kulutab ära oma järgmise kuu toiduraha, kuid ravim tema vajaduspinget ei madalda! Arst peab harjutama end elama tunde ja teadmise, et tema otsus ordineerida 50-protsendilise subsiidiumiga ravim patsiendile, kelle puhul

selle ravimi hind ka subsideerituna ületab kas selle patsiendi igakuise vaba raha või koguni patsiendi kuusissetuleku — see ruineerib osa tema patsiente kas psüühiliselt või sotsiaalselt. Kusjuures arst ei tea ette, keda ja kui suurel määral.

Arsti pingeseisundit patsiendi suhtes on kergem taluda juhul, kui ta saab võimaldada patsiendil rahuldada patsiendi pingvajadust ravimi järele 100 protsenti subsideeritava ravimiga. (Kas see on võimalik või mitte, selle määrab kindlaks haigekassa.) Ent milline on või peaks olema arsti moraalne koormus, kui ta määrab patsiendile (kel on ravimi suhtes objektvajadus ja puuduvad pingvajadus ning eesmärkvajadus) 100-protsendilise subsiidiumiga ravimi, mille ühekuine kuur maksab enam kui keskmise kuupalga, ja mis jääb patsiendi poolt pingvajaduse puudumise tõttu kasutamata, kuigi haigekassa maksab selle apteegile kinni!

Mõningate patsiendikategooriate puhul on arstlik tegevusväli enim eeskirjastatud ja arsti otsustuskoormus suhteliselt väiksem. Kuid seadusejõulised eeskirjadki on huvirühmade kokkuleppe tagajärg ning see tagajärg ei pruugi vabastada arsti lakkamatust moraalsest survest, kusjuures survestajaks on tema ise. Näiteks lubab eeskiri rahuldada 100-protsendiliselt hebefreense skisofreeniku objektvajaduse ravimi järele. Samas ei saa tagada depressiivse haige objekt- ega pingvajaduse rahuldamist, ehkki eeskiri ei keela seda.¹⁹

Rutakas (ja vist ebamoraalne) järeldus on, et madalamasse sissetulekudetsiili kuuluvale patsiendile on soodus kodupatsiendina kroonilise haiguse puhul ravimeid mitte osta, vaid lasta tõbi ägenemisfaasi

¹⁹ Näiteks on patsiendi sissetulek töövõimekaotuspensionist 2400 krooni ja ta elab sellest ning lisanduvast toimetulekutoetusest koos kahe lapsega. Ühe kuu ravikuuri täishind on 9600 krooni ja ravimihüvitis 50 protsenti. Sellisel juhul on vaja esmalt suurendada patsiendi sissetulekut vähemalt neli korda ja alles seejärel on võimalik rahuldada tema pingvajadus 9600-kroonise ravimi suhtes, mis tekitab haiglaravi käigus. Arsti valikuks oli mitte tekitada sellist pingvajadust, kuid koos sellega ka mitte saavutada head ravitulemust!

ning siis juba haiglapatsiendina saada kallihinnaline ravi täies mahus ja tasuta.²⁰

Ühiskonna võime tsentraliseerida maksuraha ja subsideerida ravi-meid ning indiviidi vajadus ravimeid saada on eri kategooriate nähtused. Indiviidi ravimivajadus võib sugeneda tema valust, vaevast ja eba-mugavusest (1), kuid see võidakse tal esile kutsuda ka arstlike diagnos-tiliste toimingutega (2). Kui mõni esimesel või teisel viisil esile kutsutud vajadus leiab aset, saab Eesti läbilõikepatsiendi ravimivajadust rahul-dada terve rea subsideerimismudelite kohaselt, kusjuures mudeleid valida ja vahetada ei saa. Valida ja vahetada saab selle patsiendi suhtes tehtavaid arstlikke otsuseid.

Kui oletada, et haigekassarahastamise ja haigekassapoolse rahajaga-mise reeglid on rikkas ja vaeses riigis identsed²¹, siis rikka maa potent-siaalne võimsus oma maa patsientide ravivajadust rahuldada võib olla isegi üle kümne korra suurem Eesti omast. Sellistes tingimustes — ravi-mite hinnad vaesel ja rikkal maal on enam või vähem võrdsed, mängib arstliku otsuse kaudu pingvajaduse tingimine rikka maa patsiendile suhteliselt palju väiksemat rolli kui pingvajaduse tingimine vaese maa patsiendile tema arsti poolt.

Eesti ühiskonnas praegusajal toimuva debati — kuidas nappiv ravimisubsiidium õiglasemalt ära jagada ja ravimivajadust paremini rahuldada — viljatus on püsiv, kuni Eesti haigekassa ravimisubsiidiu-mide maht ei ole vähemalt kahekordistatud.

Selleta on võimatu ükskõik milliste sotsiaalmeditsiinilise uurimis-tööga²² saavutatud tulemuste praktikasse kandmine.

²⁰ See on empiirilise uuringu küsimus, kui palju inimesi hospitaliseeritakse ja kui suur osa on selles ambulatoorsel mitteravimisel ning kui suurel määral selline käitumine koormab haigekassat, s.o meid kõiki.

²¹ 2000. aastal oli Soome maksuameti andmetel Soome keskmise maksu-maksja kuusissetulek 31800 krooni ja Eesti maksuameti andmetel Eesti kesk-mise maksumaksja oma 4600 krooni, seega erinevus oli täpselt seitsmekordne ning Soomes ravimisubsideerimise võime kordi (kuigi vähem kui seitse korda) suurem.

²² Vt *Vajaduste...*

Järelsõna

Vajaduse kategooriat kasutatakse praktikas ulatuslikult. Professionaale huvitab seejuures peamiselt vajaduste taksonoomia. Artikli autorit huvitab vajaduse kategooria subkategooriate taksonoomia ja ülesannete piiritlemine, mida saab selliste taksonite kasutamisega lahendada. Ehkki käesolevas artiklis eristati kolme vajaduse subkategooriat, kasutati siin implitsiitselt rohkem kui kolme vajaduse subkategooriat. Objektvajaduse ja teleoloogilise vajaduse tasemesse kuuluv pingvajadus jagunes omakorda subkategooriateks: füüsilisest pingest pingvajadus, psüühilisest pingest pingvajadus, tingitud füüsilisest vajaduspingest pingvajadus ja tingimatust psüühilisest vajaduspingest tensioonvajadus. Kõiki neid subkategooriaid on võimalik eluliste ülesannete lahendamisel mõttekalt kasutada.

Kirjandus

- Doyal, L., I. Gough 1991. *A Theory of Human Need*. The Macmillan Press Ltd.
- Liss, P.-E. 1986. A Theory of the Concept of Need. — *Meddelande*: 10 TEMA. Linköping University
- Maslow, Abraham 1943. A Theory of Human Motivation. — *Psychological Review*, Vol. 50, pp. 370–396. Järeltrükitud: *Motivation and Personality*. New York: HarperCollins Publishers; 3rd edition, 1987
- Maslow, Abraham 1987. *Motivation and Personality*. 3rd edition. New York: HarperCollins Publishers
- McCloskey, H. J. 1976. Human Needs, Rights and Political Values. — *American Philosophical Quarterly*. Vol. 13, No. 1, Jan, pp. 1–11
- Moore, G. O. R. 1995. Sexual Needs and Sexual Pleasures. — *International Philosophical Quarterly*. Vol. XXXV, No. 2, Issue No. 138 (June), pp. 194–204
- Parve, Valdar 2002–2003. Vaimne tervis — loomult vastuoluline mõiste. — *Sotsiaaltöö* 6/2002, lk 10–13 ja 2/2003, lk 19–21
- Sen, Amartya 1989. *On Ethics and Economics*. Blackwell Publishers

Sen, Amartya 1992. *Inequality Re-examined*. Clarendon Press, Oxford

Sen, Amartya 1998. *Commodities and Capabilities*. Oxford University Press

Sen, Amartya 1999. Amartya Sen — Autobiography. — *Les Prix Nobel. The Nobel Prizes 1998*. Ed. by T. Frängsmyr. Stockholm

Vajaduste hindamine tervishoiuteenuste järele Eestis. Eesti Teadusfondi grant 4552. 2001–2004. Grandi hoidja R.-A. Kiivet

Võime ja võim

Margus Ott

Võtame kogemuse kaks erinevat viisi, taju ja tunde, ning püüame leida nende ühise aksiomaatika. Me ütleme, et selleks on kõrvutuvus/ läbistuvus. **Taju** erinevad osad kõrvutuvad, nad on üksteisest väljaspool. On vasak ja parem, ülal ja all, ees ja taga ning selle praktiliseks avalduseks on igapäevane tegutsemine, kus me tõstame asju ühest kohast teise. Meditsiinis tähendab see opereerimise võimalikkust, kus kehast lõigatakse mingeid osi välja, tõstetakse ümber või pannakse juurde. **Tundes** on samuti oma sisemine paljus, mis väljendub selles, et tunne igal silmapilgul muutub. Absoluutselt hetkeline tunne on võimatu. Kui tunne muutub, siis see tähendab, et temas on mingisugune elementide paljus — ainult et selle paljuse elemendid pole üksteise kõrval, vaid läbistavad üksteist. Kui viha muutub rahuks, pidi midagi sellest rahust juba vihas olemas olema — ent mitte nii, nagu alustass on kohvitassi all, vaid rahu oli vihasse sulandunud. Õigupoolest polnudki veel päriselt “rahu” ega “viha”, vaid alati on teatav tundekompleks, kus on hulk üksteisesse sulanduvaid elemente, millest kord-korralt domineerivad ühed või teised. Nood teised aga pole samal ajal kuskil “all” ega “ära”, vaid nad on tervikusse sulandunud (vrd Deleuze 1966: 29–44).

Taju ja tunde puhul on siiski tegemist kõrvutuvuse/läbistuvuse kahe erineva astmega, mitte puhta kõrvutuvuse või läbistuvusega. Nende põhjal joonistub lihtsalt välja kaks vastupidist suunda. Tegelik kogemus on segu mõlemast suunast. Nõnda ei saa taju olla puhas kõrvutuvus, nii et selle elemendid kuidagi üksteist ei läbistaks, sest see tähendaks, et neil elementidel poleks üksteisega absoluutselt mingit pistmist ja seega nad ei saaks moodustada üht tervikut; taju terviklikkus tähendab just nimelt seda, et tema erinevad elemendid, mis on üksteise suhtes võrdlemisi välised, on siiski üksteisega seotud. Iga taju on mõttekas,

tajul on mingi tähendus, ja see väljendabki tema terviklikkust. Samamoodi pole tunne puhas läbistuvus, vaid temas on siiski teatav sisemine mitmekesisus, teatavad "elemendid", mis mingil määral on üksteise suhtes välised. Võib isegi öelda, et just tänu sellele polegi me oma tunnete orjad, vaid saame neid muuta, "ümber tõsta".

Filosoofilise pingutuse mõte aga seisneb siin selles, et me võime oma empiirilist kogemust "puhastada", arendada kogemusest leitud suundi edasi. Empiiriline kogemus on alati mingi kõrvutuvuse ja läbistuvuse segu, kuid me võime välja tuua puhta kõrvutuvuse ja puhta läbistuvuse, mis on kaks erinevat paljust. Esimese asjana on siin oluline see, et need puhtad suunad pole sümmeetrilised, vaid **läbistuv** paljus on kõrvutuva paljuse alus: kõrvutuv paljus ei saa olla iseseisev reaalsus, sest kui ta elemendid radikaalselt üksteisega kõrvutuksid, oleksid eraldi ja mingil moel üksteist ei läbistaks, siis selline tegelikkus laguneks koost laiali, enne kui ta saaks tekkidagi. Nii et kui me võime oma kogemuses eristada erinevaid läbistumise-kõrvutumise järke (nt tunne ja taju), siis rangelt võttes tuleks öelda, et nad on erinevad *läbistumise* järgud, s.t et läbistuvuse *sees* toimub suurem või väiksem sisemine ja suhteline kõrvutuvus. Kõrvutuvus ei ole iseseisev reaalsus. Taju elemendid on üksteise suhtes välisemad kui tunde elemendid, aga mõlemad on ikkagi kokku hoitud, s.t mõlemas on midagi, mis paneb selle elemente läbistuma. Läbistuvus on kõrvutuvuse alus, kokkuhoidja.

Niimoodi me saame skaala erinevate läbistumise järkudega. Nüüd võib esitada oletuse, et taju ja tunde vahel paikneb üks läbistumise järk, mis on läbistavam kui taju ja kõrvutavam kui tunne. Seda võiks nimetada **hingusekhihiks** ning see võiks olla tegelikkus, millele mõjub näiteks nõelravi. Nõelravi kanaleid ei saa opereerida nagu ainelist keha, ent ometi on nad ulatuvuslikud ja korrelatsioonis teatavate keha punktidega. Tema elementide läbistuvuse järk on suurem kui tajul, aga väiksem kui tundel.

Ning kui liikuda tundest suurema läbistuvuse suunas, leiame läbistuvuse kihi, mida võiks nimetada individuaalsuseks ehk "**minaks**". Siin pole enam isegi erinevatele psüühikasisudele (nt tunnetele) omast kõrvutuvust ja üksteise suhtes välisust. Individuatsioonikiht on ühtlasi eneseteadvuse kiht, kui me mõistame eneseteadvust laias mõttes enesele antusena ja enda poole pööratusena, mitte üksnes selle eksplitseeritavust

olendi enda poolt (vrd Ruyer 1946: 10). Selles mõttes on igal olendil eneseteadvus — see on koekstensiivne tema individuaalsusega.

Kui liikuda siit veel edasi, siis saame läbistuvuse, kus pole isegi minadele omast kõrvutuvust. Seda läbistuvuse maksimumi võiks nimetada **iseks** või iseduseks. Kõik eneseteadvused juurduvad ise-teadvuses, ises kui teadvuses: mitte “ma mõtlen”, vaid “mõeldub”, kui nii võib öelda. See on kõikide kõrvutuvamate kihtide tuum, millest alates nad lahti voltuvad neile omase läbistuvuse järguni.

Niimoodi on meil läbistuvuse skaala viie kihiga: keha¹, **hingus**, meel², mina ja ise, kus ise märgib kõige suuremat läbistuvust. Kõrvutuvamad kihid voltuvad lahti läbistuvamast kihist alates ning seda liikumist võiks nimetada **esmaseks** ehk “vertikaalseks” **taotluseks** (juhul kui mõttelisel skeemil kujutada läbistumise järke üksteise kohal asuvana). Liikudes kõrvutumise suunas, saavad võimalikuks “horisontaalsed” läbikäimised ühe teatava läbistumise järgu sees. Seda liikumist võiks nimetada **teiseseks taotluseks**.

Selle põhjal võib eristada kaht võimu mõistet. **Teisesed võimusuhted** on vahekorrad ühe läbistuvusjärgu sees, nt keha või meele tasandil. Siia alla käib kõik see, mida tavaliselt võimu all mõistetakse: kehade ja kujutluste alluvusvahekorrad (olelusvõitlus, ametiredel, sõda jpm). Sellised vastandused saavad alguse individuaalsioonitasandilt, kus üks “mina” eraldub teistest “minadest” ja võib neile vastanduda. Horisontaalsete võimusuhte liikmed on võrdsed ehk võrdelised (s.t ühel tasandil), aga mitte võrdvärsed. **Esmased võimusuhted** aga joonistuvad välja “vertikaalselt”, läbistumise erinevate järkude vahel — selles mõttes, et läbistuvam kiht on kõrvutuvama kihi aluseks ja kokkuhoidjaks. Siin aga pole tegemist välise allutamisega, vaid seemise ja loomuliku aluseks-olemisega. “Vertikaalsed” võimusuhted on esmased sellepärast, et nendega alles moodustuvad olendid, kes muutuvad üksteise suhtes väliseks ja hakkavad “horisontaalselt” läbi käima.

¹ Keha on antud eeskätt taju kaudu. Kehalisus ehk ainelisus on välja arendatud taju (täpsemalt: nägemise) skeem. Vt Bergsoni *Aine ja mälu* I ptk ning *Loova evolutsiooni* sissejuhatus ja III ptk (Bergson 1959: 169–223, 487–494, 653–725).

² Meil oli meelest tunde-näide.

Kõik esmase võimusuhte liinid on võrdväärased, kuigi mitte võrdsed. Ei saa näiteks öelda, et keerukam olend "inimene" oleks parem kui lihtsam olend "sitasitikas" — nad on võrdväärased, võrdselt väärikad —, aga muidugi pole nad võrdsed.

See, et "vertikaalsed" võimusuhted on esmased, ei tähenda, et teised võimusuhted oleksid pelk illusioon, pelk väljamõeldis. Kogutegelikkus hõlmab nii "horisontaalseid" kui "vertikaalseid" võimusuhteid. Esmane taotlus, mis läbistuvamat kõrvutuvamaks lahti voldib, juba loobki teisesed taotlused. Isedus ei saa olla muud moodi, kui luues kõrvutumist, mis algab meie skaalal "minadega"; minad aga on omavahel juba ka horisontaalses vahekorras. Olemise tervikus pole kahe taotluse vahel tegelikku vastuolu, küll aga võib olendi seisukohalt olla nende vahel näiline vastuolu. Olendi tähelepanu suububki tavaliselt peaaegu täielikult horisontaalsetesse vahekordadesse. See loob illusiooni, justkui ta vastanduks teistele olenditele. Siis on esmane taotlus olendi jaoks peidus, nähtamatu ning ta samastab end teiseste taotluste kaudu — just teiseste taotlustega ta eeskätt loobki oma "mina" kui millegi, mis teistele minadele vastandub. Koguolend aga ei piirdu teiseste taotlustega, vaid tal on kaks palet: ühest küljest on ta esmases taotluses isedusest lahti volditud ning teisest küljest on tal lahti voldituna teisesed taotlused. Olend moodustub vertikaalse taotlusega, aga sellega on ta juba asetatud horisontaalsetesse vahekordadesse. Nimetame seda **võimeks**: see on vertikaalse võimu teostumine horisontaalsetes võimuvahekordades. Siin on olendi enda tähelepanul oluline roll, sest võime võib olla pärsitud või pärssimata. Kui olend on üleni suubunud horisontaalsetesse võimuvahekordadesse, siis on võime pärsitud, sest olend on laiali pillatud nagu tuhat metsikut madu (Nietzsche 1993: 25), temas on kõrvutuvaid klompe. Kui olendi tähelepanu on suunatud ka vertikaalsele läbistuvuse skaalale, siis on võime pärssimata. Nüüd võib ka aimata **kõrvutuva** paljuse sügavamat mõtet: horisontaalseid vahekordi integreerides saab olend end "kokku võtta". Teisesed võimusuhted on välja- ehk üleskutsed (ja siit ka vabaduse mõte: väljakutse on see, mida võib vastu võtta, aga ei pea võtma). Kui olend end erinevatel kihtidel "kokku võtab", siis on vertikaalne olendipuu läbipaistev ja elumahlad voolavad vabalt. See tähendab eeskätt seda, et esmasel võimusuhtel lastakse voolata teistesse võimusuhetesse, nii et võime on pärssimata. Ning filosoofiline ettevõtmine,

mis on mõtlemine Kõigest, ongi juba üks samm sinnapoole ning aitab seega võimele kaasa.

Kirjandus

B e r g s o n , Henri 1959. *Œuvres*. Paris: Presses Universitaires de France

D e l e u z e , Gilles 1966. *Le bergsonisme*. Paris: Presses Universitaires de France

N i e t z s c h e , Friedrich 1993. *Nõnda kõneles Zarathustra*. Tallinn: Olion

R u y e r , Raymond 1946. *Éléments de psycho-biologie*. Paris: Presses Universitaires de France

Otstarbeanalüüsist

Mario Rosentau

Sissejuhatus

Paljudel asjadel on otstarve. Tehniliste asjadega on lugu selge: õpikud ja juhendid esitavad üpris ühemõtteliselt, milleks mingi vahend loodud on, kuidas see toimib ja kuidas sellega tulemuslikult ümber käia. Aga mõnede vahendite otstarbega on lugu keerulisem. Üsna problemaatiline on elusolendite orgaaniliste funktsioonide kirjeldamine. Teistlaadi raskused ilmnevad mittemateriaalsete vahendite, nt teadasaamise meetodi või õigusnormi otstarbe seletamisel. Erakordselt keeruline, ent huvitav on inimaru funktsioneerimise küsimus. Selle probleemi lahendamine nõuab ilmselt esmalt küsimuse enda lahtiharutamist: eraldi tuleb uurida nt meelte episteemilist, **teadmist loovat** toimimist, mis erineb meelte kui organismi aistimissensorite toimimisest, samuti inimkeele toimimist **mõtlemise vahendina**, mis erineb keele suhtlemisotstarbest jne.

Kõiki raskeid otstarbeseletusi ühendab üks joon: nende jaoks täppisteadusliku seletuse standardvahendid kas pole küllaldased või on kasutud. Ent see ei tähenda, et füüsiliste vahendite otstarvete selgus ja vaadeldavus ei võiks, kasvõi metafoorsel viisil, juhatada meid mittefüüsiliste vahendite iseärasuste ja olemuse juurde. Ning juhatada ka selliste vahendite juurde, millele me ehk alusetult vähe tähelepanu oleme pööranud: need on inimese *tegevusoskused*. Ilma nendeta on enamik tehnilisi, aga võib-olla isegi mõned mõttelised vahendid otstarbetu või mõttetu romu. Sestap on ka oskusmallide seosed keelega jäänud filosoofia vaateväljast pigem eriteaduste käsitleda.

Käesolevaga vaatame otstarbe kui *operatsioonalse funktsiooni* mõistet ning vihjame mõnele otstarbeanalüüsi rakendusväljale.

Otstarbeväited

Vahendi otstarbe kirjeldus sarnaneb matemaatilise funktsiooniga. Matemaatiline funktsioon on kindla eeskirja ehk operaatoriga määratud elementaarne sõltuvusseos hulkade vahel:

$$(1) \ y = f(x).$$

Selline väga abstraktne ja lihtsustav üldistus ei ole mõistagi küllaldane, kirjeldamaks meile tuntud asjade *vahendlikke seoseid*: sel pole küllaldast tähendusrikkust, kirjeldamaks bioloogilisi, tehnilisi, normatiivseid jm funktsioone *otstarbekuse*, *tõhususe* jmt mõistete kaudu. Reaalsed sõltuvusseosed, mida me kirjeldame funktsioonidena, on keerulised ja kompositsioonilised: vahendite tunnused, isegi kui need on regulaarsed, ei moodusta tarvilike ja piisavate tingimuste komplekte, vaid varieeruvaid kombinatsioone, mille hulka ei suuda kirjeldada ükski matemaatiline vahend. Aga matemaatiline funktsioon näib siiski sobivat otstarbeseletuste loogiliseks aluseks.

Võtkem meie intuitsioonile appi üks lihtsalt ja selgelt ettekujutatav mehaaniline vahend — mootor. Valem (2) on näide **vahendi otstarbest** ehk *operatsioonalsest funktsioonist*:

$$(2) \text{ masina liikumine} = f(\text{mootori töö}).$$

Seda võib lugeda “mootori otstarve on liigutada masinat”. Mõistagi saab mootor otstarvet täita vaid töötades. Töö ja funktsiooni samastamine poleks aga korrektne, sest töö on mõistetav *sündmusena*, funktsioon pigem *tegevusskeemi* või *-kavana*. Otstarve, pööratuna vahendikesksele tavakasutusele, näeks välja nii:

$$(2') \text{ mootori otstarve (ülesanne, töö) on liigutada masinat.}$$

Mingit entiteeti operatsioonalselt defineeriv funktsioon (2) tähendab, et iga asi (seade, olend), mis liigutab mis tahes masinat, on mootor. Mootor on *operand*, millel on toimekus ja ressursid. Nii on mootoriks ka masinat liigutav loom või inimene (rahvasuus "kondimootor"):

(3) liigutada masinat = $f(\text{töö } x)$;
 $x(\text{mootor}) = \{\text{jõumasin, vesiratas, tuuletiivik, ori, eesel...}\}.$

Vaadakem ka üht sotsiaalset vahendit. Parlament on moodustatud ja tegutseb selleks, et töötada välja või käsitleda seaduseelnõusid ning kehtestada ja kuulutada seadusi:

(4) parlamendi otstarve on anda seadusi.

Parlament on samuti aktiviteeti ja ressursse eviv operand. Teisisõnu: parlamendi *töö ja ülesanne* on seadusandlus. Otstarve on aga täpsem mõiste, sest parlamendi *tegelik töö*, mis on **vaadeldav** teatud **tegevus-struktuurina**, ja *ettenähtud töö*, mis on **mõtestatud** teatud **tegevus-kavana**, on kaks ise asja.

Otstarbe operatsioonaalne definitsioon

Filosoofias leiavad kasutamist *operatsioonalsed definitsioonid* ja *kriteeriumid*. Need mõisted on vajalikud ka otstarvete defineerimisel.

1) Mingi *protsessuaalne struktuur*, mis on vaadeldav kas potentsiaalselt kasutuskõlblikuna või tegelikult kasutatava ja efektiivsena, defineeritakse funktsionaalse vahendina efektiivset (tulemuslikku) toimet tagava operatsioonalse protsessi kaudu; seega tagajärjed ei tarvitse olla tegelikud, kuid peavad olema küllalt kindlalt ennustatavad; empiiriline induktsioon (nt intuitiivselt hinnatav kogemus) on tavaliselt küllaldane.

2) Vahendi *funktsioneerimise viis* määratletakse operatsioonaalsete kriteeriumide alusel: millised tingimused ja protsessid on funktsionaalse tagajärje saavutamiseks tarvilikud ning millise konfiguratsiooni need moo-

dustavad; nimetagem seda üldistatult *funktsiooni mooduseks* ehk *abstraktseks tööpõhimõtteks*.¹

Vahendliku funktsiooni määramispiirkonnaks pole niisiis mitte asi (struktuur), vaid asja toimimine — dünaamiline või staatiline protsess. Tõsi, asjad (struktuurid) on käsitatavad staatiliste protsessidena: *sein = sein seisab püsti* (kui ei, siis seina pole). Dünaamilised protsessid on staatiliste taustal suhteliselt kiiremini toimuvad struktuursed muutused ja liikumised. Neid me käsitame *sündmustena*. Operatsioonaalne definitsioon määratleb, milline staatiline või dünaamiline protsess on funktsioonaalne: tõik, et *sein toetab katust*, annab aluse definitsiooniks “seina (üks) otstarve on toetada katust”; samas *seina lagunemine* on dünaamiline protsess, kuid ei ole funktsioonaalne.

Operatsioonaalne funktsioon võib olla määratletud kahel viisil, mis osutavad samas ka funktsiooni tuvastatavusele:

1) Faktiline, puhtalt operatsioonaalne definitsioon määratleb vahendi funktsiooni selle tegeliku kasutamise akti kaudu. Näiteks kaika funktsioon relvana on defineeritud kaika kasutaja reaalsete tegevussammude ja nende tagajärgede kirjeldusega. See ei tähenda aga, et kasutatava vahendi struktuursed omadused oleksid puht-operatsioonaaalselt defineeritud funktsiooni suhtes irrelevantsed: kui kaigas pole piisavalt pikk ja tugev, siis selle kavandatud funktsioon “kukub läbi”.

2) Dispositiooniline operatsioonaalne definitsioon määratleb vahendi funktsiooni entiteedile omaste (geneetiliselt pärilike või konstrueeritud) protsessivõimaluste ning neile vastavate refleksiivsete või kavatsuslike tegevusskeemide kaudu. Selle defineerimisviisi korral on siiski kasulik vältida liigset üldistamist ning võtta eraldi arvesse bioloogiliste funktsioonide ning tehislake, nii materiaal-tehniliste kui ka mõisteliste funktsioonide eripärad.

Saame kahekordse definitsiooni: mõned vahendid on küllaldaselt defineeritud üksnes tegeliku kasutusega; teised on küllaldaselt defineeritud nii tekkeloo (geneesi) kui ka tegeliku kasutusega. Teist liiki vahendite määratlemiseks on vajalik tegeliku kasutuse induktiivne üldistus

¹ Nt jõumasina kinemaatiline skeem või soojusmasina termodünaamiline tööprintsip, nn Carnot' tsükkel.

seepärast, et näiteks ebaõnnestunult ehitatud lennumasinal ei ole lendamise funktsioon. Üksikute hälvete puhul, kui induktiivne üldistus kehtib (lennukid üldiselt lendavad), räägime *riketest* ja *väärfunktsioonidest* (lennukitega rünnatakse vahel pilvelõhkujaid).

Sotsiaal- ja õigusteadusi peaks huvitama sotsiaalse koostöö üldistatud funktsioon:

Koostöö (integratsiooni) funktsiooniks on sünergeetilised (üksikagendi võimeid ületavad) tagajärjed.

Näiteks, *kaks inimest lükkavad rasket kivi ja kivi, mida üks inimene liigutada ei jõua, liigub paigast*. Kahe sündmuse vahel on põhjuslik seos, aga kahe inimese **koostöökokkuleppe** ja **kivi liikumise** vahel on üksnes funktsionaalne sõltuvus.² Ent üks seos on veel: tõenäoliselt need inimesed millegipärast **vajavad** seda kivi liigutamist.³

Otstarve ja põhjus

Funktsiooni mõiste on niisiis seotud kausaalsuse mõistega. Kuid mis tahes tüüpi funktsionaalse seose täielik taandamine põhjuslikule seosele, nii et operatsioonaalne protsess on otstarbeka tulemuse ainus põhjus, on problemaatiline. Sest esiteks, nagu allpool näeme, mõnede protsesside tarvilike tingimustena esinevad tegurid, mida me tavaliselt põhjuslikeks ei pea. Teiseks, mõnede vahendite toimimise ja toime-efektide vaheline sõltuvusseos ei ole traditsioonilise, s.t füüsi(ka)lise kausaalsuse abil üldse kirjeldatav. Kolmandaks, pea kõik uurijad on ühel meelel selles, et põhjusliku seose seletus on väga tundlik kirjeldavate-seletavate mõistete valiku suhtes. Ent kas siis otstarve on määratud sellest, kuidas me vahendit kirjeldame, või sellest, kuidas me seda kasutame!?

Ilmselt on olemas põhjuslikkuse eri tüüpi ahelaid. Üritamata esitada mingit ammendavat kausaalsete protsesside jaotust, tahaksin intui-

² Donald Davidsoni järgi võiks kokkuleppe siiski olla põhjus; vt alaviide 9.

³ Vajaduse ja otstarbe seosest vt Rosentau 2004: 164, 169–172.

tiivsete näidete abil demonstreerida, et ehkki kõigi aegruumis toimuvate lõikumisprotsesside⁴ hulgas esineb hulk selliseid, mida me kõhklemata nimetame kausaalseteks protsessideks, esineb nende hulgas a) hulk protsesse, mis on eksitavalt sarnased põhjuslike protsessidega, ja b) hulk protsesside ansambleid, mida mõistus suudab mitut moodi komponentideks lahutada ja ümber kombineerida, mis seetõttu pole üldistatavad üheks homogeenseks kausaalsete protsesside hulgaks.

(I) Mittekauaalsed aegruumilised lõikumised: kaks inimest kohtuvad juhuslikult.

(II) Pseudokauaalsed protsessid: (a) kausaalsete protsesside mõistus-pärased, ent väär-põhjuslikud seletused: “valvur lasi mööda, seepärast jäi põgenik ellu”, “mootori seiskumine põhjustas masina seiskumise”; (b) kausaalsete protsesside tajumise (epi)fenomenid: nt varjude liikumine seinal on füüsikaliselt pseudoprotsess, sest tegemist on mitte ühe, vaid hulga (päris)protsessidega valgusallika kiirgusest valguse peegelduste, neeldumiste jt optiliste efektideni. Ent kuna optilistel protsessidel võib olla ühine “algpõhjus” (valgusallikas), siis sellisel juhul pole tegemist ka juhuslike aegruumiliste lõikumistega (I). Samas on varjudemängu nägemine enamiku teadmisteooriate järgi päris-kausaalne episteemiline protsess. Seega *valguse (füüsiline) toime ja valguse (efektide) nägemine* on põhjuslikult erinevad protsessid.

(III) Kausaalsed protsessid:⁵ (1) lähi- ehk päriskausaalsed interaktsioonid: püssirohu plahvatus annab kuulile algkiiruse; (2) kaug- ehk kvaasikausaalsed interaktsioonid: padrunite tootmisest ohvri surmani; (3) ahelkausaalsed protsessid: päästikuvajutus → püssilask → kuuli tabamus → südame seiskumine → ohvri surm; (4) sünergeetilised ehk koospõhjuslikud protsessid: tagajärje põhjustab hulk tegureid, mis eraldi sama tagajärge ei tekitaks; (5) nõrga mõjujõuga, suuri jõude vallandava põhjusega ahelprotsessid: tikust süüdatud metsatulekahju; (6) programmeeritud “kaugema” ja signaalse “lähima” põhjusega protsessid: arvuti-

⁴ Esinevad aja-, ruumi- ja valgusesarnased aegruumiliste teede lõikumised. Vt Salmon 1994: 298.

⁵ Wesley Salmon teeb vahet põhjuslikel fundamentaalsetel interaktsioonidel, mis on eksplitseeritud ilma kausaalsete terminiteta, ja protsessidel, mille kirjeldamine nõuab põhjus-terminiteid. Vt Salmon 1994: 309.

programm käivitab vastavalt signaalidele elektromehaanilisi seadmeid; (7) tüüpilised vaimu-keha protsessid: (a) “mõeldud-tehtud”-protsessid: mõtlesin kivi jõkke visata ja kivi lendaski jõkke, ning (b) “nähtud-mõeldud”-protsessid: nägin päikeseloojangut ning mõtlesin selle ilust.⁶

Põhjuslike ahelate tüübid (7) võivad filosoofe kahtlevalt muigama panna: neid tüüpe on lihtne nõnda esitada, kuid sellega näikse eiratavat ühe filosoofia põhiprobleemi, keha ja vaimu vahekorra küsimuse olemasolu. Kui tüübiga (7)(b) on asi veidi lihtsam, sest epistemoloogias on uskumuste ja teadmiste põhjusliku tekkimise postulaat leidnud üpris kindla ja veenva koha (nt Martin 1995: 29–30, 37), siis tüübiga (7)(a) on lugu keerulisem. Inglise keeles näiteks eristatakse seda tüüpi põhjusi üsna selgelt füüsilistest põhjustest: mõistuspõhjusi nimetatakse *reason* ja füüsilisi *cause*.⁷ Esimeste juures tuleb teha üks oluline eristus: mõistuspärane alus (*reason*) võib esineda kas formaalse põhjusena (*kui lasen pliiatsi käest lahti, kukub see maha*) või kavatsusena (kavatsen lasta pliiatsil maha kukkuda). Formaalne põhjus (nt nomoloogiline seadus või loogikareegel) on aluseks *tegija ootusele* tegevuse tulemuste kohta (pliiats kukub maha või liitmistehe annab õige väärtuse) ning “põhjen-datud ootuse” korral ühtlasi kavatsuse realiseeritavuse *universaalseks eelduseks*. Iga konkreetse kavatsuse sisuks on aga *kujutus* oodatavast tulemusest kui *partikulaarsest sündmusest*.

Põhjuslik seos toimiva vahendi (operandi) ja toime tagajärgede (operatiivse väljundi) vahel ei ole piisav tingimus iga funktsionaalse sõltuvusseose olemasoluks. Näiteks leidub hulk informatiivseid, epistemiilisi ja normatiivseid tagajärgi, mis tekivad mingi *käsu* tõttu. Vaadake kolme käsutüüpi.

Programmeeritud automaatkäsk *lülitab* teostaja sammu teostamisele:

kui teostaja saab signaali *m*, siis teostaja teeb *a*.

⁶ Osa termineid ja inspiratsioon jaotuseks pärineb artiklist Salmon 1994.

⁷ Davidsoni järgi (siin lihtsustatult) on teo esmane alus teo põhjuseks siis, kui tegutseja sooritas teo *sellepärast*, et tal oli see alus (Davidson 2005). Paljud filosoofid pole sellega nõus.

Funktsionaalne eeskirjakäsk seab tingimuse:

selleks et saada tulemus b , tuleb teha a .

Mõõduandev tagajärje-käsk käsib:

subjekt s peab tegema a [tagajärjega b], kui aga s ei tee a [nii et on $\neg b$], siis rakendub tema suhtes sanktsioon k .

Vaadeldav tüpoloogia ei põhine ühendaval sõnal 'käsk', nagu võiks näida, vaid "käsufenomeni" struktuuril. Selles esineb: 1) sündmusi ennustav määrang a) teosti, b) oodatava tulemuse ja b) signaalina toimiva sündmuse kohta; 2) varemtoimunud sündmustest lähtuv kinnitus, et suure tõenäosusega järgneb signaalile määratud reaktsioon.

Mõnda tüüpi käskude käsitlemine kausaalsena on problemaatiline (sellest allpool), ent ühegi käsutüübi käsitlemine funktsionaalsena tõsi-seid probleeme küll ei näi tekitavat.

Ent isegi siis, kui me käsitleksime kõiki käsutüüpe põhjuslikena, ei tähendaks see, et nende funktsioonid oleksid **rangelt determineeritud**. Leidub hulk põhjuslikke ahelaid, mis ei ole ette määratud ega ennustatavad. Näiteks pooljuhtides ja raudteeharudel toimuvad juhtlülitused, mis võivad kogu protsessi suunata uutele rööbastele. Kuna iga järgmine lülitus võib — lisaks eelnevale lülitustejadale — sõltuda teatavatest põhiprotsessi-välistest teguritest, siis lülituse suund (vähemalt põhiprotsessi tingimuste suhtes) on determineerimatu. Just sellised juhtimis-funktsioonid annavad esmase aluse loobuda põhjuslikkusest kui otstarbe tarvilikust tingimusest ning olla argumendiks üldise determinismi vastu.

Ent lisaks põhjuslikele juhtimislülitustele eeldab inimliku tegutseja tahtevabaduse mõiste erilist juhtimistoimingute tüüpi: *valiku-otsustusi*. Kui me suudame määratleda teatud valikute tüüpilisi tagajärgi, siis peaksime sellega olema defineerinud need valikud funktsionaalseteks. Sellisel võimalusel on sügavad (filosoofilised) tagajärjed, sest sellega me loobume funktsioonide käsitlemisest üksnes kausaalsete seostena: vaba tahte poolt juhitud lülitus võib hüpata üle põhjuslikke ahelaid lahutavast

kuristikust ning ühendada need funktsionaalseteks sõltuvusseosteks. Ent pangem tähele, et sellega ei rikuta kausaalsuse seadusi: mõned dünaamilised protsessid seiskuvad ja muutuvad staatiliseks, mõnedesse staatilistesse protsessidesse kätketud jõud vallanduvad ning sellega käivituvad uued dünaamilised protsessid jne; tahteline toimija võib ühe protsessi kulgemise või lõppemise siduda teise protsessi omapoolse käivitamisega, ehkki nende protsesside vahel pole mingit põhjuslikku seost; sellega on vahendit kujundav tahteline toimija loonud protsesside vahele puhtalt funktsionaalse seose.

Otstarbekäsitluste teleloogiaprobleemist

Teleoloogiliseks nimetatakse seletusi, mis seletavad olemasolevaid asju võimalike, ent veel olematute asjade kui sihtide kaudu. *Teleoloogia-probleem* seisneb selles, et seletusse sugeneb **tagurpidi-põhjuslikkus** tulevaselt olematult põhjuselt juba eksisteerivale tagajärjele.

Teadaolevalt käsitles teleoloogilisi seletusi esimese filosoofina Platon, leides, et sihipärasus on paratamatult seotud intellektuaalsete kavatsustega. Aristoteles seevastu kaitses teleoloogilisi seletusi, mis olid sõltumatud mõistuslikest kaalutlustest või kavatsustest. Aristoteles määratles põhjuslikkust nelja alusprintsiiibina, millele oleks ühtlasi taandatav kogu metafüüsika uurimisvaldkond; nendeks on vorm, mateeria, toime ja siht.

Aristoteles siiski ei seganud ära loomulikku ja tehnilikku eesmärgi-pärasust ega algupära. Ideest lähtuva **tehnilise eesmärgi** kirjeldamiseks olid eri mõisted. "Amfora otstarve on mahutada aineid" on tehisasja omadus ning samas **meistri seatud eesmärk**. Tehislikku eesmärki väljendas "tehnik" (*techne*), mis oli *architekton*'il olemas ideena (*eidos*) enne amfora tegemist ja mille ta n-ö ehitab amforasse. *Techne* kehastub *telos*'es. *Arche* (põhjus) ei ole *eidos* (idee) iseenesest, vaid *eidos proairetón*, **ettevaadatud idee**. Tehisasjade *arche* (*eidos proairetón*) **ei ole asjades endis**, vaid *architekton*'is — selles, kes korraldab seda *techne*'t (teostamiseks seatud eesmärki) kui *arche*'t (tegasat põhjust).

Funktsionaalseid väiteid ja seletusi on tavaliselt peetud teleoloogilisteks (Nissen 1993: 33). Nii on elusolendite organite funktsioonid sageli sõnastatud *teleoloogilises kõneviisis*. Argikeeles ei tarvitse selline kõneviis häirida, kuid täpsusnõuetele allutatud erialakeeles on parem sellest vabaneda.

Alustuseks tuleks eristada mõtete sihipära ja esemete sihipära. *Eesmärk* pole vahendite, vaid nende kasutajate omadus; vahendil on omandatud, mis võimaldavad teatavaid eesmärke saavutada. Eesmärk on idee, mõte. Otstarbe mõiste teleoloogilise laetuse tavaline põhjus seisnebki eesmärgi ja otstarbe samastamises või eesmärgi lülitamises otstarbe-seletusse. Ent otstarve ja eesmärk on täiesti erinevad asjad.

Teleoloogiaprobleemi täielik lahendus nõuaks kõigi sihi-terminite kõrvaldamist otstarbeseletusest. Mõningatel juhtudel näib see õnnestuvat, näiteks järgmise tõlkega:

(1*) Linnu tiivad on vajalikud lendamiseks (*lendamine* kui tiibade “tulev põhjus”).

(1–1) Linnud kasutavad lendamiseks tiibu.⁸

Lauses (1–1) sihi-termin puudub. Saame lausefunktsiooni, mis on interpreteeritav mis tahes lendava asja ja lennutava vahendiga:

(1–2) Kopterid kasutavad lendamiseks tiivikut.

Probleemi täielik kõrvaldamine selliselt ei õnnestu. Esiteks, linnul on tiivad juba munast koorudes, aga lendamiseks ta neid ei kasuta. Intuiitiivselt on ilmne, et linnupojal on tiivad selleks, et kunagi lennata, tingimusel, et tema täiskasvanud liigikaaslased üldiselt sama teevad. Mis on linnu tiibade *otstarbe põhjus*? Teiseks, ehkki kopteri puhul me teame, et tiivikul on tõesti sihipärasusega koormatud “põhjus” — *inseneri idee tiiviku otstarbest*, on veider öelda, et “kopter kasutab tiivikut”.

⁸ Näite aluseks on Ruse'i analüüs; vt Ruse 1977: 256.

Probleemi mõõdukam lahendus on kahekülgne: 1) tuleb leida sellised sihipära-terminid, mille intelligiibel ettenägev tähendus on selgelt omistatav otstarbe kirjeldajale või vahendi kasutajale, mitte vahendile; 2) eri tüüpi vahendeid tuleb käsitleda erinevalt: materiaalseid füüsika või keemia terminoloogias, abstraktseid vahendeid loogika, teabe või episteemiliste hoiakute keeles jne. Seejuures, mida teoreetilisem on kasutada olev terminoloogia, seda enam vaeva tuleks näha selle pragmaatilise ümbersõnastamisega.

Kõigepealt teeme vahet looduslikel ja tehisasjadel. Esimesed on mingil viisil tekkinud, teised on kavandatud ja kavatsusele vastavalt ehitatud-valmistatud. Kavatsus ei tekita teleoloogilist probleemi, sest kavatsus eelneb seletatavale tagajärjele ning seetõttu tagurpidi-põhjuslikkust pole.

Tehisaja funktsioon on informatiivne sild asja valmistajalt selle kasutajani. Nii näiteks kujutab õmblusmasina otstarve endast informatiivset silda insenerist ja tootjast õmblejani, nagu seaduse formuleeringuga loodud juriidilise vahendi otstarve kujutab endast informatiivset silda seadusandjalt seaduse täitjani.⁹ Informatsioon on siin mõistetud laias, kujundavas (*informare*) mõttes: tehniku (inseneri või õiguse looja) poolt tehisasjale (õmblusmasinale või õigusinstituudile) antud funktsionaalsed omadused (tikkida mustreid või kaitsta inimõigusi) kujundavad asja kasutaja (rätsepa või kodaniku) tegevust palju tugevamalt, kui me ehk esmapilgul adume.

Järgmiseks teeme vahet tehisasjadesse sisseehitatud, *kavatsustele ja oskustele rajatud funktsioonidel* ning organismide *fülo- ja ontogeneetiliselt iseprogrammeerunud funktsioonidel*.

Eluslooduses vaadeldav bioloogiline otstarbekus on kaasasündinud, geneetiline. See pole sihipärane, vaid olemasolev omadus: organismide funktsionaalsus on omandatud liigi varasemas fülogeneetilises arengus ning on olemas ja ilmneb paljunemise kaudu vastava, mingi liigi ühe isendi ontogeneetilises arengus. Teisisõnu, orgaanilisest eesmärgipärasusest tõepärasem on käsitada üksikorganismi funktsioneerimist kui

⁹ Seda ei tohi mõista nii, et seadus informeerib õiguse subjekte, kuidas käituda, seda tuleb mõista õigussuhteid kujundavas, õigusidee realiseerimise mõttes.

bioloogilise liigi kohastumisvõimet elukeskkonna regulaarsustega. Isend saab (“selle jaoks”) oma liigilt geneetilise koodi vahendusel **va-rem omandatud võimed**, omalt poolt lisab **õpitud oskused**. Pärilikud võimed võimaldavad tulla toime korduvate, kõiki põlvkondi puudutavate mõjuritega, isendi oskused aga pigem juhuslike, ebaregulaarsete sündmustega. Selliselt organism ei arene kasvades mingi tulevase, veel olematu idee või eesmärgi suunas, vaid areneb bioloogilise liigi poolt isendile tema vanemate poolt paljunemisega kaasa antud (ja osaliselt muundunud) koodi järgi selliseid bioloogilisi funktsioone omavaks, mis juba **on olemas** liigi isendites salvestatud **informatsiooni** kujul. See info pole aga passiivne tähistus, vaid liigi (evolutsioonilises) arenguloos programmeerunud ja iga isendi elus “soorituv tarkvara”. Isend areneb seda programmi kehastama ja teostama ning järglastele edastama.¹⁰

Funktsionaalsus üle kausaalsuse

Aga võib-olla ongi mõistuse mõjude seletamiseks mõttekas loobuda põhjuslikkuse postulaadist ja asendada see infofunktsioonide ehk *teabe-otstarbe* postulaadiga? Postulaat käsitab vallandavate, tähenduslike ja teavitavate efektide tekitajaid, sh signaale. Intuiitiivne argument on lihtne: kui päikesetõusul kerkib Pika Hermannini torni Eesti lipp, siis see on inimese tekitatud funktsionaalne sõltuvusseos, sest mingit põhjuslikku protsessi Päikese ja lipuheiskamise vahel ju pole. Ent vaadagem lähemalt!

Fred Dretske infokausaalse teadmisteooria järgi on teadmine informatsioonist põhjustatud uskumus. Eeldades, et uskumus on mingi sisemine teadvusseisund, mille sisu on esitatav vormis *i on S*, siis selline uskumus on tekitatud informatsiooni *i on S* poolt parajasti siis, kui signaali need füüsilised omadused, tänu millele signaal kannab seda infot, on needsamad, mis on põhjuslikult tulemuslikud uskumuse tekitamisel.¹¹ Dretske toob näiteks kaks sõpra, kes on kokku leppinud

¹⁰ Funktsiooni ja adaptatsiooni seostest nn naturaliseeritud teleoloogias vt Sober 1993: 82–87.

¹¹ Dretske 2000: 109–110. Teadmisteooriatest vt Sturgeon 1998.

koputussignaali, et üksteist ukse taga ära tunda: kolm kiiret koputust — paus — kolm kiiret koputust. Selline signaal tekitab vastuvõtjas uskumuse, et *isik ukse taga on sõber (i on S)*, sest koputus põhjustab temal uskumust tekitavaid kuulmismuljeid (*ibid.*, lk 110).

Dretske seletusse ja selle aluseks olevasse informatsiooniteooriasse pikemalt süvenemata näib selles olevat vähemalt üks tõsine viga.

Nimelt tema näite põhjal ei ole uskumuse põhjustaja pelk koputus. Näites tegelikult ongi esitatud ka kaaspõhjus. Selleks on sõprade vahel **kokkulepitud signaal**, meeleliselt tajutavate füüsiliste sündmuste muster. Koputus põhjustab signaali vastuvõtjas uskumuse sõbra saabumisest sellepärast, et signaali muster ehk **kodeeritud sõnum** on salvestatud nii signaali saatjas kui ka vastuvõtjas, praegusel juhul sõprade mälus, ja sellele on omistatud kindel ja pooltele teadaolev tähendus. Kuna koputuse esitamine kokkuleppe sõlmimise ajal pole tingimata tarvilik (selle võib esitada sõnaliselt), siis ei saa iga juhtumi puhul öelda, et salvestuse tekitab samasugune koputus. Sellisel juhul me ütlemegi, et salvestus on kodeeritud (nagu ka käesolevas tekstis). Signaal ja sellele vastav reaktsioon on kokkuleppe sisu. *Koputus uksele* tekitab vastuvõtjas uskumuse üksnes koostoimes *signaali äratundmise* ehk dekodeerimise aktiga — see aga on teadvuse episteemiline “lülitus” ega kuulu sellesse füüsiliste sündmuste põhjuslikku ahelasse, mis füüsiliste pörgete ja õhuvõngete kaudu viib närviimpulsside ja meeleliste muljeteni. Huvitaval kombel (vastupidiselt Hume’i seadusele?) leiame füüsilistele interaktsioonidele rajatud kommunikatsiooniprotsessist nii episteemilise kui ka normatiivse komponendi!

Funktsionaalne aru

Miks ja kuidas võiksid vaimuprotsessid tekitada füüsilisi tagajärgi?

Kuidasaju kodeerib mõtteid kõneste või tahet liigutada kätt? Need on küsimused neurofüsioloogiale ega peagi siin üksikasjalikku vastust saada. Piisab, kui närviteadus kinnitaks, et on olemas mingid organismi tekitatud ja salvestatud koodid, nt keemilised infomaatriksid, mis vastavad kindlatele vaimuseisunditele ning genereerivad juhtsignaale kehaliigutuste esilekutsumiseks.

Seletuse leidmisel võib aidata analoogia infotehnoloogiaga. Digitaalne kood on füüsiline jälg ja on vaid sellisena võimeline käivitama võimendatud füüsilisi protsesse. Ent füüsiline jälg iseenesest neid protsesse ei põhjusta. Nõrk valgusvoog võib juhtida väga tugevaid masinaid: mõistagi ei tee seda valgusvoo füüsilised omadused, vaid sellesse kätketud kodeeritud info, mis kannab käsklused tõlgendavate dekodeerivate kaudu käske täitvatele masinatele.

Tavapärased põhjuslikud seletused ei arvesta, et a) teatud tüüpi põhjusahelates pole tegemist aegruumiliste interaktsioonidega, vaid algoritmiliste, teadlikult programmeeritud või bio-orgaaniliselt kujunenud *reaktsioonidega eelnevalt kodeeritud signaalidele*; b) signaalsetes lülitustes on füüsiline interaktsioon üksnes signaalide meedium, “põhjusti” ja “tagajärgi” seob *täendusrikas kodeeritud informatsioon*.¹² “Signaalsele põhjusele” peab alati eelnema “algpõhjus” — olgu selleks pärilike mutatsioonide looduslik valik, programmeerija töö või tegutsejate kokkulepe.

Kuidas võiksid mõtted kodeerida signaale ja reaktsioone? Esiteks, mõtete abstraktne sisu ei saagi seda teha. Ahelas (7)(a) ei esine põhjusena, nagu ka ahelas (7)(b) ei esine tagajärjena idee kui abstraktsioon, vaid *ideest mõtlemise protsess*: minu käsi ei kirjuta “sõna” mitte *sõna* idee tõttu, vaid mõtletegevuse tõttu, mis seisneb *kirjutamise, sõna* ja “sõna” *kujutlemises* ning *võimes juhtida* kätt neid kujutlusi ellu viima. Võimalik, et ansambliksed mõtlemisprotsessid rajanevad elektrokeemiliste analoogmaatriksite dualistlikul mõjul, umbes nagu sidruni maitsel on füüsiline ja mentaalne mõju. Vaimsed ja füüsilised põhjused kuuluvad küll eri kategooriatesse, kuid neid seob “ettenägemise ajasilmus”. Ajamõõtme eiramine kõnesolevates põhjusahelates näib olevat kolmas viga kausaalsuse seletustes. Nimelt, igas funktsionaalses ahelas *signaal* → *reaktsioon* peitub — olgu ahela algpõhjuseks kokkulepe, kodeeritud algoritm või organismi refleksikaar — sündmuste ettenägemise ja ennetamise võime. Koputuse semantika, programmeeritud lülitus või füsioloogiline refleks on “silmus tulevikku”, abstraktne ja võimalikkusele osutav kodeeritud ennustus. Ennustus

¹² *Informatsiooni* mitmevalentsest tähendusest, sh algoritmilise käsituse puudustest vt Raatikainen 1998.

käsitleb tulevikku, kuid on olemasolev. Signaal ei tekita reaktsiooni, see üksnes käivitab programmilise protsessi, mis omakorda tekitab juhtsignaale jõuseadmete (lihaste, mootorite, inimgruppide) juhtimiseks. Jõuseadmete oodatud liikumine on maailma sündmusi ennetava programmi otstarbekohane väljundefekt.

Oskus kui otstarbekas vahend

Ükski tööriist ei tööta oskusliku meistrita. Käsitööriistade juures jäävad oskused justkui tahaplaanile, me võtame nendega ümberkäimist endastmõistetavana. Arheoloogi leitud muistse artefakti nimetamine "kõplaks" liidab eseme otsekohe triviaalsete ja kindlate oskustega, mille üle me tavaliselt ei arutle. Ent kõblas pole *kõblas* mitte välise kuju pärast, mille järgi me selle ära tunneme, vaid seepärast, et sellega saab teha *kõplamise tööd*. Eksisteerib kõpla kasutamise *oskusskeem*. Ja mis eriti huvitav, kõplamise oskusskeem on — vastupidiselt ehk esmamuljele — püsivam kui kõblas ise: inimene võib iga kõpla lõhkuda või vahetada teise kõpla vastu, kõblata mistahes ajastul ja mistahes põllulapil, aga ta **ei saa** lõhkuda, vahetada või heita minema oskusmalli, mida ta kõpla suhtes omab. Ta võib oskust täiustada või selle unustada, või kasutada eri põldudel eri ajastutel, aga ta **ei saa** kõplamisoskusele omistada aegruumilisi atribuute.

Moodsalt öeldes, *kõblas on riistvara, oskus sellega põldu harida tarkvara*. Inimtegevuse vahendite, sh mõtteliselt töötavate vahendite *otstarbed* on lahutamatult seotud *kasutusoskuste, tegevusmallide ja vahendlike teadmistega*, mis kõik kokku moodustavad inimliku tegutseja vaimse tarkvara. Taoline tarkvara on mistahes vähegi keerulise inimtegevuse ja selle aluseks oleva kavatsuse tarvilik komponent. Sest kavatsuste realiseeritavus on hinnatav üksnes ühes oskustega. Osa oskusmudelitest on väga vanad ja üsna muutumatud (*töö kõplaga*), teised vanad, ent mitmeti muutuvad (*põlluharimine, kaubandustegevus*), kolmandad uued ja mõned neist erakordselt dünaamilised (*töö arvuti- tehnikaga*).

Inimtegevuse oskusmallide analoogiat arvutiprogrammidega ei tule mõista valesti. Programmide teostid — kõige üldisemas mõttes *arvu-*

tid — on tahtevabad agendid; inimesed aga, üksi või grupis, on tahtelised ja võimelised käitumismalle varieerima, muutma või eirama. Erinevusi on mõistagi rohkem, kuid need pole siin olulised. Moodsale infotehnoloogiale osutavaid metafoore ei tuleks igal juhtumil võtta kui lihtsalt moe pärast heidetud paralleele. Taolise mõistestiku kasutuselevõtt on tingitud ühest spetsiifilisest, ent enneolematust vajadusest, nimelt vajadusest programmeerida formaliseeritud keeltes numbriliselt juhitud ja soorituvate teostite “tegevust”. Programmeerijad avastasid aga, et oma töös peavad nad analüüsima ja modelleerima inimtegevuse selliseid aspekte, mida varem võeti kui praktilisi iseenesestmõistetavusi. Seepärast võib väita, et programmeerimiskeeles kirjutatud ja digitaalses objektikoodis töötav programm on kõigi, nii isearenevate kui ka mõistus-päraselt loodud algoritmiliste tegevusmallide erijuhtum, mis väga selgelt väljajoonistuva struktuuri tõttu hõlbustab ka bioloogilise aktiivsuse ja ratsionaalse tegevuse uutmoodi mõistmist. Seepärast infotehnoloogiline mõistestik osutabki — lisaks eriomasele valdkonnale — ka hoopis laiemale inimtegevuse fenomenoloogiale.

Siin põgusalt kirjeldatud otstarbeanalüüs pole eesmärk iseeneses, sellel peaks olema otstarve. Kui insener-tehnilised valdkonnad kõrvale jätta, siis kõige enam näib funktsionaalsel alusel ja otstarbemõistetel põhinevat *kõnetegude teooria*.¹³ Eeldatavasti on otstarbemõistetel tööd ka õiguse teorias ja praktikas, sest õigus on kahekordse otstarbe-koor-matusega: see on *otstarbekas vahend*, sekkumaks *otstarbeka tegutsemise struktuuridesse*. Aga ehk on otstarbeanalüüsist abi ka teiste mõtteliselt ja mentaalselt toimivate vahendite kirjeldamisel ja seletamisel.

Kirjandus

- D r e t s k e , Fred 2000. *Précis of Knowledge and the Flow of Information. — Knowledge: Readings in Contemporary Epistemology*. Ed. by S. Bernecker, F. Dretske. Oxford: Oxford University Press, pp. 103–117
- D a v i d s o n , Donald 2005. Teod, alused ja põhjused. — *Akadeemia*, nr 5, lk 1005–1032

¹³ Hea ülevaate kõnetegude teooriast annab Merilai 1998.

- Martin, M. G. F. 1995. Perception. — *Philosophy: A Guide Through the Subject*. Ed. by A. C. Grayling. Oxford: Oxford University Press, pp. 26–43
- Merilai, Arne 1998. Kõnetegude teooria: Artur Alliksaare luule pragmaatika II. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2019–2057; nr 11, lk 2263–2298
- Nissen, Lowell 1993. Four ways of eliminating mind from teleology. — *Studies in History and Philosophy of Science*, vol. 24, no. 1, pp. 27–48
- Raatikainen, Panu 1998. Complexity and Information — A Critical Evaluation of Algorithmic Information Theory. — *Complexity, Information and Incompleteness*. Doctoral dissertation. The Department of Philosophy, University of Helsinki
- Rosentau, Mario 2004. *Õiguse olemus: Sotsiaalse käitumise funktsionaalne programm*. Dissertationes Iuridicae Universitatis Tartuensis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Ruse, M. 1977. *Философия биологии*. Москва: Прогресс. [Originaal: *The Philosophy of Biology*. London: Hutchinson University Library, 1973]
- Salmon, Wesley C. 1994. Causality without counterfactuals. — *Philosophy of Science*, vol. 61, pp. 297–312
- Sober, Elliot 1993. *Philosophy of Biology*. Oxford University Press
- Sturgeon, Scott 1998. Teadmine. — *Akadeemia*, nr 4, lk 758–781

Abstracts

Power and Powerlessness of Science

Rein Vihalemm

The title of the article is a paraphrase of the general theme of the Estonian annual conference of philosophy (2005), which, in its turn, has been borrowed from Ülo Matjus. From the perspective of the philosophy of science, the article disputes the view on the nature of philosophy and its relationship with science as presented in the essay by Ülo Matjus, "Power and powerlessness of philosophy" (*Akadeemia*, 1997, No. 2), which draws heavily on Martin Heidegger's philosophy. Considering the arguments of Karl Popper, Thomas Kuhn, Nicholas Maxwell *et al.*, and the author's own concept of ϕ -science, the author finds that philosophy that avoids science as well as science that avoids philosophy are equally limited, even in the endeavour for this avoidance. For example, in the philosophy of science, in addition to philosophical or metascientific research of science, acknowledgement of the philosophical component in science itself is also essential. Some research areas that are called sciences, including all the humanities and diverse branches of social inquiry, might rather be called *philosophies* or *methodologies* of respective domains than *sciences*. The article regards considerable Nicholas Maxwell's stance according to which philosophy should be regarded as the basis of all rational inquiry. For this, however, philosophy should embrace the correctly generalized scientific method, which would not mean that philosophy should become a science; instead, the philosophy of wisdom should emerge, the basic aim of which would be to promote wisdom in our various endeavours in life.

**Philosophical Reflection on the Essence
of the Humanities and Policy of Science**

Andrus Tool

The article discusses the tension that the reflection on the essence of the humanities has brought forth between their pretensions to be scientific on the one hand and the general cultural functions attributed to them on the other. In the formative period of the humanities, their scientific character was seen in the justifiability of their research results' pretensions to objectivity, and the essence of this area of research was seen in the specific character of their justification procedures in comparison with natural sciences. Simultaneously, the philosophical reflection on the essence of the humanities referred to the circumstance that the reverse side of such pursuit of objectivity may, under certain conditions, be the ever-increasing estrangement of the humanities from the particular historical and cultural environment in which the humanities exist. Attempts have been made to overcome such estrangement by searching for different approaches to the essence of the humanities. Thus, the latter has not been explained by the special way of verification of research results in the humanities but by the specific functions that knowledge in the humanities has to fulfil in the historical and cultural environment. From this viewpoint, knowledge in the humanities has been characterized as orientative knowledge. Certain kinds of ideas on the nature of scientific knowledge are also implicitly reflected in different policies of science. In the author's opinion, the science policy of present-day Estonia seems to promote the estrangement of the humanities from Estonian culture rather than the realization of their orientative potential for the benefit of Estonian society and culture.

Eliminativism and Reference

Bruno Mölder

It has been objected to eliminative materialism that it depends on the soundness of the forlorn description theory of reference. The failure of the description theory would then entail the failure of eliminativism as well. This paper discusses the role of a theory of reference in the eliminativist dispute. I argue that the eliminativist position does not depend on the description theory and that eliminativism need not be construed as being dependent on a theory of reference at all.

Ontological and Epistemic Presumptions of Evaluation of Art

Marek Volt

In terms of the methodological presumption of art criticism, people are at a consensus — the object to be judged must be known by the critics from firsthand experience. Experiencing something up-close and direct cannot be replaced by any other kind of study, or by relying on some kind of abstract theory.

The justification of the theory of a firsthand meeting with a work of art lies in two perpetual relationships: firstly between the *art* and *aesthetic*, and secondly between the *aesthetic* and the *perceptual*.

In this article I address the question of whether the thesis of direct experience (TDE) is an absolute prerequisite for assessing the artistic value of works of art, or simply a happening by chance, which becomes comprehensible only in the framework of certain specific art-theoretical (ontological and epistemic) presumptions. It is possible to present many objections to TDE. These need not overturn this thesis, yet they substantially limit the area of application of the theory.

Pragmapoetics as Literary Philosophy

Arne Merilai

As a study of figurative language usage, pragmapoetics explores the ontology of poetic utterances. It links stylistics with general semiotics: the study of syntax, semantics and pragmatics with an emphasis on the latter. It focuses itself on the Jakobsonian poetic function, i.e. on the self-referentiality of the artistic expressions.

A central idea of pragmapoetics consists in a model of the two contexts of literary perception: the aspect of the content, the narrow context, and the aspect of the expression, the broad context. According to it, artistic communication takes place on two contextual levels simultaneously: in syntactic-semantic context, the type of the utterance is interpreted generally, against the background of possible worlds, while in the semantic-pragmatic context, the particular meaning gets fixed according to the actual world of the author-text-reader. In the narrow scope, the sincerity condition is reduced to imaginary belief; in the broad scope, to actual one. Attention shifts spontaneously between *de re* and *de dicto / de se* aspects of the poetic utterances, in which the imagined belief is constantly alternating with the actual belief: such mental roundabout traffic could be called a game of make-believe (imagination).

The rhetoric speech forces of the exterior level are not applicable to the propositions as is the case on the interior level, but have the whole speech acts of the narrow scope as their objects: single utterances, but two centres of force, content and contextual orientation. The analogue would be Louis Necker's psychophysical cube. Slowing down the process of everyday reception, its defamiliarisation is the very nature of the aesthetic as has been claimed by the Russian formalists.

As a branch of the philosophy of language, pragmapoetics forms the *a priori* philosophy of literature. Concerned with the activity of the human mind in the contexts of fictionality, poetry, and the experience of beauty, it also belongs to the philosophy of mind and comparative aesthetics. As the properties of the artistic expressions reflect mental relations, pragmapoetics aims to contribute to our understanding of the way our mind works.

Professional Ethics in the Light of Ethical Theories

Aive Pevkur

A question about ethical theories and their influence on practising in the professional field is often raised in the contemporary discussions of professional ethics. The aim of this paper is to explore the extent and range of usage of the philosophical theories of ethics in resolving problems in professional ethics. Medical ethics and public service ethics are the exemplified cases. In both these fields of professional activity there have been discussions on whether the profession by itself can provide ethical standards or should these standards be based on general theoretical assumptions. What kind of professional ethics does the society need? There have been different answers in medical and public ethics. Medical ethics tends to be universalistic in character, while analyses in public ethics are more satisfied with particular answers. My aim is to show that although the role of philosophical analysis in professional ethics is actually decreasing, it has to increase in order to provide grounds for good reasoning in ethical discussions.

From the Analytics of Need to the Practice of Need

Valdar Parve

The concept of need is a pivot that helps condense, or concentrate, numerous investigations in the field of health and social policies, institutions and practices. It helps to design relevant concepts, institutions and practices. The author deals with a taxonomy of subcategories of the concept of need and drafts a set of problems, mainly in the field of medicine, which can be solved, using particular classes and subclasses of needs, in different ways. The division of needs into three subcategories is preferred by the author: (i) need as a goal (teleological theory of need), (ii) need as an object, and (iii) need as tension. There is the following obstacle that must be surmounted, or circumvented, with respect to solving practical social problems of need satisfaction: the

closer a particular concept of need is to the non-sophisticated commonsense concept of need, the easier it will get integrated into the explanations of social and personal processes; alas, this approach weakens the explanatory power of this particular concept of need. (If a wheelchair is regarded as a need and needs must be satisfied, the wheelchair (instead of an handicapped person) must be satisfied.)

Power and Potency

Margus Ott

The article posits interpenetration as the basic reality, which comprises several degrees of relative juxtaposition. In the case of human beings it distinguishes between five degrees (going from more juxtaposed to more interpenetrated degrees): body, energy, mind, I, and self. A being is unfolded from the maximum of interpenetration (self), until its due degree of juxtaposition. This process of "vertical movement" is called "primary intention" or original power. Now, beings have also horizontal interconnections on one level of juxtaposition, and these connections are called "secondary intentions" which constitute ordinary power relationships between beings exterior to each other. "Potency" means the actual realization of original power in horizontal levels. This potency can be inhibited, when a being restricts itself to a certain level of juxtaposition, or uninhibited, when a being takes into account all the levels of interpenetration, so that secondary and primary intentions don't inhibit, but empower each other.

On the Operation-Functional Analysis

Mario Rosentau

Some things have a purpose. The purpose of a means is the *operational function* of certain structure, which is actually used or is intended for use

by some agent. Usually we don't notice the very special but common kind of means: the human skills as "*know-how*" patterns of rational activity.

The traditional explanation of causality does not take into account the peculiarity of algorithmic interactions *coded before the actual execution*. Although algorithmic chains are connected by physical interactions as transmitters of signals, the latter are not the genuine causes of the functional effects: in signal "circuits" causes and effects are connected by earlier coded information. So the functional chains of *discharging signals* and *algorithmic reactions* include a certain "predetermination", *the anticipation of future events*.

The author is hopeful that the operation-functional analysis will — among other things — help to understand the purpose and genesis of law.

ISSN 1406-0000